

MUSULIBARI

Uajza prej oroshit

BIBLIOTEKA
SHTETIT

814-82

A 58

IRREGIME

JUSUF ALIBALI

Lindi në Shkodër më 9 nëndor 1922. Mbaroi gjimnazin e atij qyteti më 1941. Që në atë kohë është marrë me veprimtari letrare. Ka marrë pjesë në Lëvizjen Nacional-Çlirimtare dhe ka bashkëpunuar në shtypin ilegal, me shkrime publicistike e letrare. Pas çlirimit ka botuar tregime dhe artikuj kritikë në shtypin periodik e të përditshëm.

Në vitin 1949 mbaron fakultetin juridik të Universitetit Shtetëror të Moskës dhe pasi kthehet në Atdhe punon në organet e drejtësisë. Që nga viti 1950 jep mësim në Institutin e Lartë Pedagogjik e më vonë në fakultetin juridik të Universitetit Shtetëror të Tiranës. Është anëtar i kolegumit të «Zërit të Popullit» dhe docent i fakultetit juridik.

«Vajza prej Oroshit» është i pari vëllim i autorit, që përmbledh tregime të botuara në kohë të ndryshme.

814-32

A 58

VAJZA PREJ OROSHIT.

Po afrohej mesnata dhe hana dukej në të shuem, kur një grup partizanësh mbasi la Malin e Shenjtë, të raskapitun prej zbritjes nëpër rrugëzën dredharake e shkambore, që zgjati pa ndalesa rreth tri orë, u ndesh në shtëpiat e para të Oroshit. Gurët e bardhë të kullave mezi dukeshin easaj nate me hanëz të dobët.

Grupi i parë prej pesë partizanësh u ndal në kullën nga e djathta që zhytej në hijen e pemëve dyfish ma të mëdha. Ndërtesa e vjetër, me çati pllakash guri me do dritare të vogla, shumë të vogla e me frangjija, që ishin mburoja kundër anmiqësh, dukej si gjysëm e rrënueme, e braktisun. Trokitën. Asgja. Trokitën përsëri, ma me forcë. Përsëri asgja. Mbas trokitjes së tretë u ndigjue një za i dobët, si i përgjumun:

— Kush a?

— A doni miq? Jemi partizanë!

Nuk u ndigjue përgjigja e zakonshme: «Mirë se ju ka prue zoti!» Por drangu i derës filloi me

luejt ngadalë e me vështirësi, tue ba një zhurmë gërvish tëse të randë.

Dera u çel. Midis saj, në prag, tue mbulue me trupin e hjedhët errësinën e thellë të brendisë, doli një vajzë e re me pishën të ndezun në dorë.

Dy sy të mëdhej e të zes si çulli e hodhën plot krenari e kureshtje shikimin e tyne mbi partizanët. Flokët e saj të lëmuet e të rrxuem pa kujdes mbi ballë e supe, ja shtonin hijeshinë e egër, të çuditshme, rrëmbyese.

Bukuri si ajo rrallë kishin pa ndonjë herë ma parë. Ajo ishte aso bukurie e thjeshtë e prekëse, që rrisin shpesh herë malet tona krenare me pastërtinë e tyne shekullore. Ishte aso bukurie që ruejnë me zili pyjet tona, kur jeta i hukatë me madhëstsinë e saj gjallnuese.

— Urdhënoni mbrendë! tha me një za të ngroh-të e si tepër të trashë për moshën e saj të re.

Kështu e njoftën Marën.

Ata hynë ngadalë në dhomën e ndriçueme dobët, zunë vend rreth votrës. Mara shpupurishi zjarrin e mbuluem me hi. Në skaj të dhomës ishte i shtrimë dikush i mbështjellun kamb'e krye me diçka, që i ngjiste një jorgani copa — copa.

— Asht nana e smuet, — shpjegoi Mara, — Ka disa ditë që dergjet me ethe të kqija. Kurse Leka — vllai i em, — asht ndër stane...

Kur ajo filloi me kërkue në magje, një partizan i tha:

— Mos u trazo. Na kemi ngranë të gjithë. Duem vetëm me fjetë.

Dhe ashtu si ishin të veshun, me pushkët nën krye, u shtrinë e i zu shpejt një gjumë i randë, si

BIBLIOTEKA E SHETIT
GJIFOR ASTER
№ 111V.

Nuk i epej me folë gjatë. I dukej sikur po randon të tjerët.

Se çka mendonte Mara, kur u rrit, askujt s'i shkonte mendja. E kujt mund t'i duhej se çka mendonte Mara?

Marës nuk i gëzoj zemra ndonjë herë. Fëminia i kishte fluturue pa gazet e gëzimet e saja, me vajin e humbjes së randë.

Veç pushka që e shtriu përdhe të jatin — ashtu kot, si tue luejt — nuk i harrohej. Krisma e saj gjëmonte randë më kalimin e vjetëve në zemrën e Marës si jehona e gurit që përplasët në humnerë. Diçka vlonte brendë, n' atë zemër të vogël.

Mara nuk u rrit vetëm: kishte edhe një vëlla, Lekën.

Nana që i rriti, u ba babë e gjithçka. Ajo për dru, ajo për bukë, ajo për tokë, ajo për të gjitha. Kështu, kur ishin fëmijë të vegjël.

S'amës së Marës kur u vra i shoqi, ndokush i kishte lëshue nga një fjalë në vesh. Dikush i kishte diftue ndonjë rrugë, ndonjë derë.

— Ti je e re! Burri shkoi tashma... Ditët janë mbushë.

Po ajo kishte thanë:

— Kam fëmijt! e kam diçka tjetër!...

Donte me thanë për gjakun.

Dikush tjetër i pat thanë si në shpoti: — Deka e burrit si dhimba e bërrylit: dhemb shumë, por shkon shpejt.

Veç ajo kishte qenë dekë e keqe e dhimbje e madhe që s'harrohet për jetë.

Kur i erdhi Ndoka, një ditë, kin me kërkue spatën te dera e shtëpisë e filloi me e gërga me sy e me

fjalë, ajo sa s'i ra spatë kresë. «A e shef? — i tha — Tehu i kësaj të pret. Kpute qafën me të miral!».

Kur i thanë se Zefi, i biri i Frokut, ka çue me e lypë ajo, nuk bërtiti, nuk u skuq.

— I dekuni më ka lanë një amanet që s'mund ta thyej!

Kështu i pat nisë shkuesat e shumtë.

Mara e Leka u rritën, por nana ishte lodhë prej mundit e punës. Vjetët i kishin randue mbi shpinë para kohe. Mara ishte ba për burrë, por Leka ishte ende i vogël me e marrë shtëpinë në dorë dhe nana ishte këputë. Për nanën e ngratë s'kishin vleftë as premtimet e bukura për pajë as napolonat e shumta që i sillnin shkuesat, simbas zakonit, me ble Marën. Nana e kishte Marën trimin e shtëpisë, shtyllën e shtëpisë. Edhe kur Ndoka i Kol Pjetrës, kapadai i fortë e burrë që s'guxonte kush me ja shkelë vizën, se mbahej me derën e Markagjonve, i kishte çue fjalë se po s'e bleu për nuse Marën ka me e grabitë, nana i ish përgjegjë me shkuesin:

— Mara nuk asht nuse për ty. Nuk asht trim ai që u trimohet grave të veja, grave pa trim në shtëpi!

* * *

Oroshi gjendet buzë do luginash që ulen e bajnë një përrue. Ky përrue në dimën rritet e fryhet e plot zhurmë derdhet te Fani i Vogël.

Atje Kapidani ka pasë çifligjet, stanet e sara-jet e veta.

S'guxonte kush me folë keq për Kapidanin. Shtëpi e mirë, shtëpi e fortë, shtëpi e madhe. Shtat krajlat ja druen sherrin. Ka ba krushqi me të mdhajt. S'e then gja as me pasje, as me mend. I ruen doket e zakonet. Mbahet me kanú. Dera e

Kapidanit asht derë zotnish, derë që duhet me ja pasë frigën, me ja drashtë sherrin.

Kush kishte ndonjë copë tokë luste Shën Mërinë, mos t'i binte n'sy Kapidanit — se e lente pa gja. Çka asht e mirë, asht e Kapidanit. Ç'ka asht e bukur asht për Kapidanin. Kapidani lidhte e prishte fejesa qysh në djep.

Një ditë u hap zani në të katër anët e bajrakut se Kapidani asht ba edhe ma i fortë, se Kapidani kishte rrëxue një krajl e kishte prue një tjetër. Ky krajli i ri që pruni Kapidani ishte ma i fortë e ma i madh se i pari. I pari, thonë, mbathi opengat e krisi e iku me florinjte e haznës.

Por, përveç Markagjonit e trimave të tij, që u gëzuen për këto punë, kishte njerëz që nuk brofën në kambë prej gëzimit. Bile dikush kishte sajue edhe një kangë të re që nuk ishte kangë gëzimi, por dhimbjeje. Se kush e kishte sajue, Mara nuk e dinte. E kish ndigjue për herë të parë prej Ndreut, kur ja merrte me çiftelije ngadalë, ndërsa bashkë me Lekën i mrrizojshin ato dy krenë dhen që kishin. Megjithëse e vogël, kërthi dymbëdhjetë vjeçare i ishin ngujue në mendje ato fjalë të ndalueme e të çuditshme:

*«Me shtat prell tridhet e nanë,
Vjen Italia me danamë,
Hini m'Durrës e m'Tiranë.
Afmët Zogju t'madhe briti:
Bini burra, mos koriti,
të luftoni sa të hiki!
E i ka mbushun degjt me pare,
me to më shpenë tuj hikë ma i pari,
Tuj vikatë si zogj magjari,*

Vrek u fut në një makinë
Bashkë me zojën Gjeraldinë,
Drejt krejt ta han Shqipninë!
Krejt Shqipnia po ban çudi:
Afmjet Zogj or fajezi
Si na shite n'Itali?»

Shumë gjana s'i kuptonte në këtë kangë Mara por zemra ja donte, e këndonte vetë ngadalë e madje ja kish mësue edhe Lekës.

Ma vonë, Mara me Ndreun, filluen ma shpesh me u takue, jo vetëm hijeve e sogjeve, ndër kullota e në krue. E kur shikimet e tyne kryqëzoheshin vjedhtaz ata ndjenin se i pushtonte një kënaqësi e madhe e një shqetësim i panjoftun deri atëhere. Ndreu, ai djalosh shtatëgjatë, me sytë e ambël si të deles rudë, që i binte aq hollë fyellit, e kishte turbullue jo vetëm me zanin e kangëve të tij kumbuese, por edhe me shikimin e tij të pastër, si ajo copë qielli që dukej në livadhin e tyne të rrethuem prej bredhash e ahash të naltë e hijerandë.

E si me e harrue atë ditë? Delet e tyne ishin largue e Leka kishte këcye ndër shkambij mb'atë anë tue kërkue një dhi të hupun, kur Ndreu e këputi kangën vajtuese të fyellit dhe me një shikim të habitun e pat pyet:

— Pse i ke këta sy kaq të bukur, oj Marë, shi-toftu Zana?

Dhe ajo e kish lanë me i prekë me gishtat që dridheshin sytë e saj, fytyrën, gushën, gjitë...

Dhe qysh atëherë zemra e Marës ishte shitue për gjithmonë prej Ndreut, të butë e të mirë si delja rudë.

Por jeta ka kthesat e veta të pamëshirëshme.

Jeta me vdekjen janë motra binjake n'ato anë. Zakonet e egra i kishin grabitë Marës femininë e vet. Tash prap kapidani mizor, me zakonet e ligjet e tij të egra po donte me këputë atë lule që kishte fillue me bi, e strukun dhe e frigueme mes zabelesh e gurësh e qe shprehte ngushëllim e shpresë, dëshirë me jetue e me përtri. Po ku donte me ja dijtë Kapidani për atë lule, për dashuni e jetë!

Ai një ditë dha kushtrimin. Mblodh burrat e Oroshit e t'Mirditës. I thirri, i veshi me tesha ushtrie, me do këmisha të zeza, u dha pushkë e qeleshe të bardha e...

Një ditë plasi lufta, atje poshtë dikah. Kapidani mori trimat e Mirditës e i çoi atje. Disa luftuen, disa u shituen dhe shumë prej tyne nuk u kthyen ma.

Toka për pak, mbeti djerr. Mjaft gra u kthyen në gjini me futat e zeza në krye. Edhe Ndreu, Ndreu i kangës së bukur e i zemrës së falun kish ikë e s'ish kthye ma. Mos kish hupë prore?

E për ke? E pse?

Deri këtu shkonte Mara. Ma gjatë... Ishin gjana të thella!

Pse me vdekë ata njerëz, kot atje larg? Kështu deshte Kapidani. Kapidani? Mos asht ai — Zoti fuqimadh, që ngjallë e shkimë fare?

— Pushka asht për burrat — i pat thanë një plak, Prenk Vata, kur po ktheheshin bagëtinë te shtëpiat.

Pushka asht me ruejt gjanë, nderën! — këtë e kuptonte dhe e ndjente edhe Mara. Por me vdekë për tjetrin atje larg, e me vra mbas gardhit njanin që s'të ka prekë as në gja as në nderë, si u vra baba i saj... Këtë s'e kuptonte Mara. As nuk donte me e kuptue.

Një ditë u hap zani se do njerëz të rij po vijshin andej kah ato ana.

Mara e ndigjoi këtë za.

— Ç'ka do të jenë këta njerëz? Si do të jenë këta njerëz të rij?

Po u flitshin shumë fjalë, shumë fjalë të këqija për ta. Të pafe, të panderë, të pabesë.

Lura prej Oroshit asht larg një ditë rrugë.

Ata kishin xanë Lurën — e po vijshin këndeje. Kapidani kishte dhanë kushtrimin e disa burra ishin lëshue te Mali i Shenjtë ndër stane me i pritë me pushkë.

— Gjallë s'i lamë me kalue — kishte bërtitë Kapidani. Por «partizanët», — këta ishin njerëzit e rij — pa e ndigjue Kapidanin, i kishin dalë mbas shpine dhe vue zjarrin sarajeve të tij.

Mara veç ishte habitë, si të gjithë mirditasit, kah kishte pa flakën e kullave të Kapidanit. Ato kulla askush s'kishte guxue me i prekë, as turku, as nencja. E tash? Kullave te Markagjonve u ka dalë flaka më të katër anët, ndërsa Kapidani asht zatetë me gjermanët në Sh'Pal. Edhe kjo asht trimni, trimni e madhe me luftue e me thye Kapidanin që ka rrëxue një krajl — e ka krushqi me shtat krajla, e me u vue zjarrin edhe sarajeve të tij!

Kjo asht punë e madhe!

Si do të jenë kta njerëz! Ç'farë njerëzish do të jenë, thue?

Pyeste Mara, pyetshin mirditasit e tjerë, si me frigë e si me habi. Kanë ardhë prej së largëti, deri këtu. E pse? Me i vue zjarrin kullave të Kapidanit? A thue vetëm për këtë? A kanë gjak me Kapidanin? Po kishën a kanë me e prishë? E pra prifti i Lurës mblodhi rraqet e iku n'Shkodër.

Kush e di!

Thonë se... ndigjoi tue i folë Prenk Vata, kojshia plak, s'amës — thonë se... se kanë me vedi edhe vajza që luftojnë...

— Vajza që luftojnë? Fol drejtë — pashë tok' e qiell. Mos ban hoka. Si do të jenë? A do të jenë edhe ato si unë, me flokë të shprishuna, me jelek të shkyem e me kush' e di se çka!... mendonte me vedi Mara.

Partizanët erdhën.

Ishin njerëz me yllë në ballë. Mara i shikoi. I priti ftohët, me syt' e saj të habitun e të ftohët, si gjithmonë. U orvat me pa ndonjë vajzë, ndonjë kotull. Por të gjitha ishin veshë si trimat. Ajo i njofti vajzat vetëm prej flokëve të gjata.

Dy partizanë i kërkuen ujë. U dha ujë me pi, atje poshtë nën hije të dardhës, tue i shikue me vemendje e me një farë zilie.

Mara, Leka dhe nana filluen me u mësue me ata. Ishin njerëz të butë të qeshun, të sjellshëm. Kur fliste njani, të tjerët ndigjojshin. Të tanë të rinj. E vajzat? Faqekuqe e të shëndoshta, mbërthye me vezme fyshekësh e me pushkë. Nuk flisnin për punë gjylpane e harnesash! Flisnin edhe ato si shokët, punë lufte, punë plumbash, bombash e ndeshjesh me anmikun. Njësoj, pa frikë. Si pa gja të keq. Trimnesha.

Kapidani kishte këputë qafën andej. E kishin përzanë partizanët. Tash populli s'ja dronte sherrin ma.

Disa partizane rrijshin shpesh me Marën. Si-domos njena prej tyne. Drita, i fliste për gjithçka: për qytetin, për shkollën, për botën, për qëllimin e jetës, për lirinë, për t'ardhmen, për të drejtat e nje-

rëzve, për gjendjen e vajzave ndër qytete — ndër katunde e shumë e shumë gjana të tjera.

Drita ishte një vajzë e thjeshtë dhe e dashun. Mara vërente se edhe të tjerët e nderojshin. Kur komisar i kompanisë e ngarkoi me shërbim me një skuadër, ajo brofi e kënaqun me automatikun e lehtë anglez në dorë, mbërtheu vezmat e i tha, si tue dashtë mos ta ndigjojnë të tjerët.

— Gati, shoku komisar. Mbasi të kthehem a mund të qëndroj në këtë bazë? E due Marën...

Komisari pranoi.

Drita u largue e kënaqun, mbasi përqafoi Marën.

— Mos druej, Marë — i tha në vesh, — do të kthehem! S'na gjen gja ne! Dhe ishte kthye po atë mbramje, por e plagosun dhe e qeshun.

Varra s'ishte e randë. Mara kishte ndihmue me e sherue. Ato ditë ishin njoftë e dashtë ma shumë se dy motra.

Mara habitej për jetën e Dritës.

— Gjithmonë kam qenë vajzë e ndryme, Marë. Kam lanë në shtëpi babë e nanë, vëllaznit janë partizanë. Baba më mbylli herët në shtëpi, s'më la as me mbarue shkollën e mesme. M'u desht me qëndrue, me luftue. Shoqet e shokët e rinisë me ndihmuen fort, m'i çelën sytë, më dhanë krahë e shpresa. Lufta ime kaloi prej shpije, në rrugë, në demonstrata e tash, qe, në male, me shpëtue veten, ty, Shqipnjin tonë të dashtun prej hasmit e skamit...

«Ç'zemër! Kjo asht sokoleshë e jo unë!...» mendonte Mara.

— Oh, moj Dritë, sa fort të due!... Nuk u du-rue një ditë Mara pa i thanë tue e rrokë fort për qafe.

Qysh atëhere Mara filloi me u lidhë edhe ma ngushtë e me e dashtë ma fort Dritën e ato shoqe të thjeshta e të mira.

Të gjitha ishin të gëzueshme, të qeshuna e të dashuna.

Mara tue ndejt me to e humbi habitjen dhe drojen që kishte dikur për njerëzit.

Ato vajza t'urta e t'mira ishin si një dritë e fortë në dhomën e errët e të mbyllun që ishte jeta e deriatëherëshme e Marës.

Ato e ndërruen dhe e banë për vete Marën. E ndriçuen, i dhanë shkëndiat e ngrohtësinë e die-llit të ri.

Një ditë erdhën e i thanë:

— Marë, lamtumirë. Kemi ardhë me të përshëndetë! Ishin t'armatosuna, të qeshuna, gadi për rru-
gë.

Mara çoi kryet, i shikoi vranët e me habi. Ishin shoqet e saj partizane. Midis tyne edhe Drita.

— A e shef? Po shkojmë. Po shkojmë, me marrë Sh'Palin me luftë!

— Sh'Palin e Kapidanit?

— Po. Por Sh'Pali e Shqipnia janë të popullit!

Dhe u përfaquen fort, përmallshëm.

— Po të lamë këtu, Marë!

— Nuk po më leni si më gjetët!

U larguen tue çue grushtin. «Vdekje fashizmit!
Mirë u pafshim Marë!»

Në syt' e Marës shoqet dalluen disa rruza të vogla, të ndritëshme lotësh.

* * *

Kur partizanët sulmuen Sh'Palin, Mara u hodh ndër të parat në përleshje.

Me pushkën e vjetër të babës së saj që u vra prej zakoneve Mara donte me vra të kaluemen, donte me rrëmbye lirin' e vet, me ça rrugën e jetës së re. E ndoshta, pse jo? me gjetë shpresat e andrrat e veta, me gjetë prap Ndreun, Ndreun e kangës kur mrrizojshin bashkë bagëtinë, atë që ja kishte shitue zemrën përgjithmonë.

— Edhe ti Marë me ne! Ku e more pushkën, Marë? — e pyeti një ndër shoqet e saj partizane.

— Asht e babës s'em. E kisha mshehë ndër hatlla. Kam pritë shumë me i marrë gjakun babës së vramë. Sot erdhi dita.

Lufta kishte pushue. Në Sh'Pal Kapidanit i ishte thye përjet' e mot bajraku i vet. Tash, atje në Sh'Pal valonte me krenari djaloshare flamuri i kuq i popullit kryengritës me shkabën dhe yllin partizan. Pranë atij flamuri dy shoqe, Mara e Drita, po sodisnin në heshtje lumtunin' e fitores.

— Qe, Dritë, pushka e vjetër e babës. Nana ma rrejti me mbrojtë nderin tem, me marrë hakun. Sot, më vjefti për të gjitha, kjo pushkë e vjetër!

Dhe me za të përmallshëm përfundoi: me vjefti me gjetë edhe lirinë time! E pse jo? ndoshta edhe lumtuninë time!

...Dhe e puthi pushkën e vjetër vajza e re prej Oroshit.

BURRAT QËNDROJNË!

Lagështia e dyshemesë së ftohtë e përmendi pak. Ndjeu trupin që i vlonte nga dhimbjet therëse e i dukej sikur kockat i ishin ba copa — copa e sikur njëmijë çakaça të randë rrahshin për kryet e tij. Mbështeti ballin në çementon e lagun. Ndoshta kështu mund të ishte ma mirë, ma lehtë. Me vështirësi ngriti kryet e randuem. E shkundi disa herë mpitas, sikur do të largonte atë barrë të randë që e kishte kapërthye. U rrek me çelë sytë, por ngadalë, me dhimbje e droje. Qepallat mezi shkiteshin prej njana tjetrës.

Terr. Edhe rrezja e dobët e dritës hynte si me zori e me frigë në atë vrimë të mallkueme. Zhyti shikimin në errësinën e thellë, sikur të donte me e ça. Terr, terr e asgja tjetër. Ky terr i zi dukej sikur po gllabëronte unshëm atë grumbull mishi, kockash e leckash të gjakosuna që ishte përplasë pa mëshirë për dhe. Vërtiti përsëri me mundim sytë rrotull për me pa, për me u kujtue ku ndodhej. E pse, pse ishte aty? Tash sa kohë ndodhej atje mbrendë?

Asgja. S'i kujtohej asgja. Kryet i dhimbte fort, fort.

Muer me lëvizë, me u çue. U ngrit pak kah një anë, por nuk duroi e ra prap. Krizma e ftohtë e prangave e shkundi disi. Duert i kishte të xanuna, hekurat ja shërëgonin fort. Gjithë trupi ishte mpi. N'anën e djathtë ndjeu të theruna të forta. Plaga ishte randue. I kërcitën dhambët prej dhimbjes së plagës e të hekurave që i ishin ngjitur për mish. Mbështeti kryet përsëri në çementon e lagun. U mundue me marrë frymë thellë: një valë e re e randë, e qelbun, iu përplas në fytyrë, në hundë. Ishte e kotë: as me marrë frymë nuk ishte në gjendje. Mbylli sytë ngadalë, i raskapitun.

— 1 —

Ram Sula kishte ardhë prej një fshati, andej nga një skaj i humbun i Myzeqesë së tij plot baltë, varfni e ethe. Valët e jetës e kishin përplasë ndër brigje të tjera. Ishte verë e vitit të zi dhe nata e gjatë e robnisë kishte fillue e randë. Si rrufeja u përhap fjala në fshat se në Durrës kishte plasë punë e madhe dhe ai më dy shokë të tjerë morën rrugën e largët. S'kishte pasë rrugë tjetër për te veç asaj të «kurbetit». Ai ishte ba i randë e i huej për fshatin e vet: edhe atë pllambë tokë që i la i ati, — as një dynym, — e për lau agai, faisçi me namë, dhe taksidari. Atij i kishin mbetë vetëm lekat, e ama plakë dhe kasollja gjysmë e rrënueme. E ama e kishte përcjellë deri te Kodra e Plepave. Aqë • kish takatin. Kishte për qafue nanën e tij plakë. Ajo pa i thanë asnjë fjalë, e kishte puthë në të dy faqet e mandej kishte qa. Ai vuni torbën e zezë e të harnueme në një

36272

shkop, e hodhi mbrapa krahëve dhe u nis për rrugën e gjatë. N'atë torbë e ama kishte vue pak ndërresa të vjetrueme, një copë çyrek misri (ai s'myket shpejt), një grusht gjizë, pak krypë, dy kokë hudhra edhe deftesën e klasës së katërt të fillores, të mbesh-tjellun si hajmali në lecka e letra të vjetra.

Të nesërmen vonë arriti në Durrës, i rraskapi-tun. Ai nuk pa që ta priste njeri me krahë hapët as atë natë, as një ditë e pesë ditë ma vonë, e t'i thosh-te: «Ku je, bre burrë? Të prisnim me padurim! Ur-dhëro. Zgjidh çfarë punë don zotrote!» Atë askush s'e priti kështu. Por e priti pasiguria, e panjohura, dhe me to, uria. Dhe ndërsa në port e në rrugë njerëzit e maqinat lëvrinin si thërrmijat, Rama shi-konte me habi e dëshpërim se kishte me qindra të tjerë si ai që endeshin andej — këndeje tue kërkue më kot punë. Ishte verë. Për Ramën e mësuem me fjetë për tokë e me gëdhi nën kupën e qiellit — ishte luks «strehimi» në karriket e parkut karshi portit, atje ku disa gryka topash të vjetër e të ndryshkun kishin rrethue pranë kalasë së rrenueme, një shtyllë të naltë.

Për ditë të tana jetoi gjysmë i uritun, tue ardhë vërdallë, tue fitue pak lekë si hamall vali-xhesh, kur ma në fund gjeti punë në ndërmarrjen italiane të ndërtimeve «Staçoli» U ba punëtor rru-gash. Thyente gurë. Hapte hëndeqe. Barte me ka-rruca ranë, çemento, gurë. Rama ishte i pa prituem në punë, i heshtun e i qëndrueshëm si mushkat. Bile edhe krye punëtori, një turi majmun e dhambë-dalun i neveritshëm, që, i veshun me kilota e me kë-mishë të zezë, vinte vërdallë me kamxhik në dorë, tue i uluri sa njanit tjetrit, me Ramen ishte pak sa ma i përmbajtun.

Por edhe te Staçoli nuk qëndroi gjatë.

Fort shpejt Rama u bind se qënka kudo vështirë me u fitue buka. Edhe në Durrës plot dritë e zhurmë, si në Myzeqenë e tij plot baltë e uri. Kudo keq e për drej. Kudo kafshata që kaperdin asht tepër e njelmët, asht tepër e ngjeshun me djersën e randë e të padurueshme. . .

Nuk kaloi shumë kohë dhe u shtërngue me u largue andej për ngut. Bile, mos t'ishin shokët, që e fshehën, e mbrojtën dhe e nisën tinëz, ai do të për-runaonte keq. E pra s'kishte pasë faj. Kryepunëtori i ra më qafë kot së koti kur punonin atje përtej në Shkozë. Çështja kishte ndodhë kështu: Dilaveri, një punëtor jo fort i vjetër, por që dukesh plak i shtymë, nga lodhja e punës dhe e sëmundjeve, atë ditë ishte mbështetë në buzë të hendekut, pa mundë me punue nga një kollë i randë që e kishte mbër-thye keq. E kur kollej Dilaveri i shkretë, dukej sikur po nxjerrte mushknitë jashtë. Atëhere Rama e kishte ndihmue, tue e ulë atje e tue e qetësue. I kishte dhanë edhe ujë me pi, nga pagurja e vet. E i kishte thanë të pushonte se ai vetë do të bante punën e të dyve: kryepunëtori «dhambëkalë», që ishte ba mordja e punëtorëve, nuk mund të thoshte asgja. Do të punonte Rama pra për të dy. Por nuk ndodhi kështu. «Dhambëkali» i diktoj menjëherë (ku drejtin kishte ndodhë aty afër) e filloi me bër-titë me të madhe si i mallkuem: «poroko d'un. . .» e me iu gërmushë Dilaverit të habitun. Rama desht me ja spjegue, me i dalë zot këtij, por fashisti e mbërtheu Dilaverin për krahësh tue e sha, e lëkundi disa herë si leckë e u mat me i ra me shqelm. Por Rama ndërhyri. «Mos — i tha — asht i sëmurë. . . Nuk e shef?» Po ku pyeste fashisti: me kamxhik ja

fishku shpinën lakuriq e tanë kocka Dilaverit të gJORë, i cili u ba lamsh.

— Si ke këmishën ke edhe zemrën, «Dhambëkalë» i poshtër, — i tha Rama dhe e mbërtheu për gjoksi tue e shty me forcë larg Dilaverit. Atëhere fashisti iu sul Ramës dhe i këputi një grusht të fortë në nofullën e djathtë. Ramës iu errën sytë. Pa një lopatë aty pranë e rrëmbeu dhe... bishti i lopatës e qëlloi fashistin afër qafës, në shpatullën e majtë. Dhimbja si duket ishte e madhe se ai lëshoi një «Oh» e mandej s'mbaroi «Mamma mia», por u përplas si planc. «Bjeri more qenit!» kishte ndigjue Rama tue i thanë punëtorët. «Rueju se do të të xanë karabinjerët» «Ma mirë ik!» e këshillonin të tjerë. Dhe Rama ishte largue andej i përcjellun prej shikimit të ngrohtë, miqësor e mirënjohtës të shokëve të tij punëtorë.

I erdhi keq me u largue pa u takue me Nazmiun. E si të mos takohej me te? Ishin njoftë atje, tue çelë hendeqe së bashku, një ditë, atë ditë kur Rama, i mërzitun nga mënyrat e egra të fashistit filloi me sha të gjallë e të vdekun. Nazmiu, që s'kishte folë deri atëhere e që e ndigjonte në heshtje, por me vemendje, i kishte thanë tue e shikue drejt në sy: «Ke hak, o Ram Sula... Por s'merret haku kështu!» E, tue i ra fort tokës me kazmë, shtoi: «... Kështu me të shame!» E mandej prap kishte vazhdue me mihë i qetë në hendekun që gërmonin së bashku. Ishin ba shokë.

Nazmiu i pëlqente Ramës ma fort se të tjerët. Diçka e afronte me të, e tërhiqte drejt tij. I pëlqente edhe sepse i kishte dhanë hak atë ditë mërzie, edhe sepse ishte i urtë, i matun, i pjekun, e fliste disa gja-

na shumë, shumë të drejta, për jetën për njerëzit, për gjanaq që i rrethonin.

Nazmiu i kishte hangër zemrën atij.

Një ditë, ndërsa ishin vetëm tue ça gurë, të hypun kaluer në një turrë të madhe, Nazmiu i rëfente përherë të parë Ramës shkaqet e padrejtësisë në mes të njerëzve e i thoshte se nuk ka qenë gjithmonë kështu edhe nuk do të jetë gjithmonë kështu që një pakicë, një grusht njerëzish (si zotnija i tyne, i padukëshmi e i ploffuqishmi Staçoli) të kishte të gjitha pasunitë e botës, kurse ata të dy, e mi'liona shokë si ata të dy, që i banin këto pasuni, të mbeteshin me gisht në gojë, të ishin gjithmonë të uritur e të reckosun, megjithëse punonin shumë, shumë.

Ja, — i kishte thanë Nazmiu, tue shtërngue me të dyja duert çakiçin e randë, — po të bashkohemi fort, na njerëzit punëtorë, do ta ketë vështirë, shumë vështirë Staçoli me shokët e tij të na rrjepë, të na ndajë!

E i dukeshin të shkurta ato net vere, kur ndërsa njerëzit bijshin në gjumë herët, si të vdekun nga lodhja e madhe e ditës, atyne të dyve të shtrimë në barin e moçaleve afër barakave u pëlqente të androjnë tue kundrue yjtë që vezullojshin. Dhe zhurma e qetë e valëve të detit që lëmonin ambël bregun atje poshtë, dhe flladi që frynte lehtë kah jugu dukej sikur përkundnin ambël Nazmiun, që i fliste gjatë e gjatë shokut të tij, për gjithçka: për të sotmen e randë, për bukën e idhët, për t'ardhmen, për atë vendin e largët ku punëtorët ishin zotët e jetës së tyne, ku njerëzit e lirë po banin mrekullina, ku kishte fitue vullneti, dashunia, puna e mbarë e krijuese që po ngre një jetë të re, të lumtun.

— Ka një vend të tillë? — kishte pyet i habitun Rama, dhe për herë të parë në jetën e tij kishte ndëgjue fjalët magjike të çuditëshme që patën për të një forcë tërheqëse të mrekullueshme, që i mbetën për jetë në zemër: «Sovjetët, Lenini».

Nazmiut i pëlqente me folë për atë vend të largët, për Leninin e për shokun e tij të urtë e të thjeshtë, me mustaqe të mëdha e që vishej si punëtor, sepse i donte e i mbronte të gjithë punëtorët e botës dhe punonte për çlirimin e lumturinë e tyne. Ai fliste me një zjarr e bindje të tillë si të kishte qenë atje, fliste ngadalë, thjeshtë, ngrohtë e me gjithë zemër si flet njeriu për diçka të shtrenjtë e shumë të dashtun.

Ata androrojshin kështu, së bashku për ditë ma të mira dhe zemrat u dridheshin nga një ndjenjë e ambël sigurie, besimi, dashunie për t'ardhmen, për jetën...

E ndërkaq Ramës i dukej sikur edhe ata yj atje larg, si këta të dy, nuk ishin fort të qetë... Por andrrat e tyne fisnike e të bukura i prishte vetëm zhurma e vargut të pasosun të maqinave që kalonin në xhaden m'atë anë: fashistat ishin shtruar kambëkryq në sofrën ishqiptare dhe përpiqeshin me çdo mënyrë me përjetësue thundrën e tyne në vendin tonë...

E atëhere prej andrrave përplaseshin në ashpërsinë e zhgjandrrave; të dy, si të tralisun shikonin jetën e tyne të përditëshme që i ngjiste njerësisë keqe prej së cilës nuk ke si shpëton, veç tue ikë prej saj. Por a mund t'ikish nga jeta si nga njerka? Me ikë, me u largue — një fjalë goje. Po ku me shkue?

Ndërsa ajo, jeta iu dukej edhe ma e mbrapësht

dhe e shëmtuet, ma e padrejtë e mizore e s'kish si t'ikej prej saj. S'kishte shpëtim tjetër veç tue u zhytë thellë në të për me e përmbysë, me e ndryshue kryekëput, me e përtri. Ramës i ishin ngulitë në tru vargjet e një poeti që Nazmiu shpesh përsëriste në bisedat e tyne të gjata e të ulun në rarishte, kah sodisnin bukurinë e heshtun e dehëse të mbramjeve dhe ndjenin pulsën e jetës që ua sillte zhaurima e lehtë e valëve në breg:

*«Anës detit i palarë, — anës dritës i paparë,
Pranë sofrës i pangrënë, — pranë dijes i panxënë...»*

—Ky asht shqiptari — i djeshmi e i sotmi, o Ramë — thoshte me zjarr Nazmiu. — Po si do të ndryshojë nesër, ky shqiptar i sotëm, nesër, kur të bëhet zot i vetvetes, nesër kur të bahet i lirë... Nesër, ... Nesër, Ramë, kur vegjelia — të gjithë ne, të shtypunit e të përbuzunit e sotëm të ngrihemi e të fitojmë...

Po, kur, kur nesër? E pse nesër? Nesër asht sot! E pra?

— A të pëlqejnë vjershat? — e kishte pyet mandej si pa pritë Ramën.

— Shumë, — i kishte thanë. Por nuk i kuptoj menjëherë. Bile kur isha i vogël, në shkollë i mësoja me mundim dhe i harroja shpejt...

Nazmiu nxori prej xhepit te brendshëm të xhaketës një fletore me kapak të kaltërt e të dalun boje, të bame dysh. E shfletoi dhe në faqen e parë të brendshme i tregoi Ramës me gisht titullin e shkruem me dorë: «Vargjet e lira». Dhe shtoi:

— I ka shkruë Migjeni — poeti i njerëzve të mjerë e të braktisun. Vdiq vjet, në Itali. Tuberkuloz. Shumë i ri. Jetoi e këndoi për ne. Lexo «Poemën e mjerimit», «Recitalin e Malësorit».

Dhe kishte thanë përmendësh vargje që i ishin ngulitë mu në zemër:

«O si nuk kam një grusht të fortë— t'i bij mu në zemër malit që s'bëzanë, — Ta dij dhe ai se ç'do me thanë i dobët — n'agoni të përdridhet si vigan i vramë...»

«O si nuk kam një grusht të fuqishëm! — Malit që hesht mu në zemër me ja ngjeshë! — Ta shof si dridhet nga grusht'i paligjshëm... E unë të kënaqem, të kënaqem tu'u qeshë».

Në zemrat e dy shokëve u duk se vërshoi një kënaqësi e brendëshme, që u pikëzue qartë në fytyrat e tyre e që vinte jo vetëm prej bukurisë prekëse të madhe që burontë e rridhte prej atyne tingujve, por edhe prej së vërtetës që shpërthente nga ato fjalë e prej bindjes se do të vinte ajo ditë, pa tjetër do të vinte ajo ditë, kur «grushti i paligjshëm» do të rroposte shoqëninë e padrejtësisë...

Mbas këtyne bisedave, një ditë tjetër (eh, sa mirë i kujtohej ajo ditë!) Nazmiu nxori, nga fundi i një dysheku prej sane një fletore të vjetrueme, e ja dha të palosun disa herë, të grisun anash e të shkrueme imët.

« — Këtu, — tha — ke me mësue shumë gjana të reja... »

Fjalën «Ma-ni-fe-st» nuk e kishte ndigjue asnjëherë ma parë Rama. E ku kish pasë me e ndigjue? Dhe as nuk e kuptoi përnjëherësh atë fjalë, por ma vonë, veç...

Rama kishte pasë pra shumë të drejtë me u miqësue kaq fort me Nazmiun. Ky e kishte ndihmë me davaritë atë mjegull që e pengonte me pa qartë rreth'e rrotull. E ai tash e ndjente veten pak si ma të fortë, ma të sigurt. Disa gjana i kuptonte

e i shihte pak ma ndryshe e mundohej me i spjegue...

Por tash, tash qe i duhej me ikë andej, Ramës i vinte randë me u nda prej Nazmiut, prej atij që e kishte mësue me pa, me ecë... E s'donte me u largue ashtu vjedhtas, si të kishte ba ndonjë faj. Ai ishte i bindun se kishte ba mirë që i theu turinjt fashistit. Nuk mund të jetë faj me mbrojtë shokun, nderin e njerëzve të vet, tokën e vet... Prandaj ishte i pastër e s'kishte frikë prej askujt. Frikë prej fashistëve? Ha, ha ha! Por ai duhej të largohej — pse t'i shtinte telashe vetes e karabinjerëve?

— Ti veprove drejt. Të lumtë, — i kishte thanë Nazmiu kur e përcolli deri atje tutje te qafa e Rrashbullit, mbasi e ndihmoi me kalue edhe post-blokun e atjeshëm.

— Hyp në ndonjë maqinë ushtarake. Ato nuk kontrollohen. Na edhe këto para, për shoferin.

Edhe përçafimi i përmallshëm i Nazmiut, edhe dora e fortë që i shtërngoi krahun kur u ndanë, deshtën me i thanë: «Na jemi krenarë me ty!».

— 2 —

Edhe vjeshta asht e bukur në vendin tonë. Ajo vjen ngadalë pa u kujtue, ruen blerimin e pakët që i ka qëndrue vapës verore e mandej largohet. Por ajo largohet si e mërzitun, me shina e me bal-të; e buzëqeshja e dikurshme e natyrës fluturon bashkë me gjethet që merr era, tue lanë pemët e xhveshuna si të vetmueme në mëshirën e acarit të dimnit.

Po ato ditë vjeshte në Tiranë ishin vërtet të bukura për Ramën.

Nuk kishte të sosun vrulli i tij në punë, etja me dijt, me mësue. Deri vonë drita nuk shuhej në atë barakën e vogël, afër Urës së Lanës, ku banonte me shokët e tij të rinj. Rama lexonte çka i binte në dorë. E atij i binin në dorë broshura të shtypuna me maqinë o në shaptilograf, me fletë të grisuna anash prej përdorimit të tepërt. Ishin fletore të vogla, të flliquna, me shenjat e gishtave me yndyrë, fletore të shkrueme me dorë, imtë por plot kujdes e dashuni që ndrynin në ato germa të vogla, të vërteta të mëdha...

Ditët kalonin, të ngarkueme plot ethe pune. Tash ai punonte, prap në një ndër marrje italiane ndërtimesh si murator, po kur duhej barte llaç ose çante gurë — si të urdhnonte kryepunëtori. Shokët e kishin caktue atje që të punonte me punëtorët e tjerë të zbritun nga mali për me shitë krahun e tyre për një copë bukë: Rama e dinte se çka don me thanë me vujejt. E fjalët e tij ishin të thjeshta e të forta: bijshin drejt në zemër. Punëtorëve ai ua kishte hangër zemrën si dikur atij vetë, Nazmiu.

Dhe një ditë kur u tha punëtorëve të lenin punën se fashistët që kishin la në gjak vendin tonë, po duen të bajnë një krim të ri, fjalën e tij e ndigjuen gadi të gjithë dhe i shkuen mbrapa pa ngurrime.

Atje kah fundi i Bulevardit të Madh u bashkuen. Zane të rinj e të fuqishëm, u ngritën në qiell, u përdanë të sigurt në atë mëngjes të zyrtë tetori. Filloi kanga, ajo kangë e njoftun kushtrimi që bashkonte e jepte zemër, fuqi, shpresa...

*«Eja mblidhuni këtu, këtu,
Eja mblidhuni këtu, bashkë me ne...»*

Në sheshin para Bashkisë, ndër qindra të rinj të tjerë ishin edhe punëtorët me rrobat e grisuna plot arna e njolla gëlqereje — shokë pune të Ramës. Demonstrata që e fortë, njerëzit nuk iu tutën mitrolozave të policëve dhe karabinjerëve. Nga gjokset e njerëzve dilnin zane të përbashkëta «Rroftë Liria»... «Poshtë Okupatori»!... Bu-kë! Bu-kë! Bash-kim, Bash-kim». Disa njerëz thyen parmakët e Kursalit dhe u armatosën me druajt e tyne... Rama ndjente se çasti i ndeshjes afrohej. Flamurët e kuq valonin krenarë sipër turmës së egërsueme dhe të bashkueme që ecte përpara tue këndue... Policë, milicë, karabinjerë e spiunë në kot rrekeshin me përmbajtë atë lumë të furishëm që vërsheu mbi gjithë qytetin.

Ajo ishte prova e parë e madhe, prova e zjarrit për Ramën. Ai e pa qartë surratin e egërsuem të annikut. Dhe për një çast iu duk sikur e njihte atë, sikur po shifte përsëri surratin e mbrapshtë të kryepunëtorit të Staciolit që ngërdheshej tanë mendjemadhësi e sadizëm dhe i erdh një dëshirë e marrë me pështy në te me gjithë forcën e urrejtjes së tij. Rama e ndjeu veten me forca të qindfishueme. Krah për krah me ata njerëz kah suleshin si valë e stuhishme që rropos çdo gja. Harroi fare çka asht frika. Ai pa se si policët, milicët, spiunët, flakëshin përtej si t'ishin gogla, nga ajo forcë e madhe, e pathyeshme e turmës së bashkueme... E sipër turmës, valonte gjithnji krenar e si i llastuem flamuri i kuq si gjaku, me shqiponjën pa sopata, ndërsa kanga buçiste gjithnjë ma e fortë, ma kërcënuese, edhe grushtat — një pyll i tanë grushtash — ngriheshin me forcë përpjetë në atë qiell të zymtë tetori... Demonstrata që e fuqishme. Ajo

tmeroi anmikun dhe i bashkoi ma tepër njerëzit, ndezi gjaknat e zemrat për ndeshje të reja.

Tue ecë midis qindra të tjerësh, i kapun krah për krah me shokë, që këndonin e hidhnin parulla, Rama po mendonte për këto gjana, kur i tërhoqi vemendjen një civil, — me sa duket «grethë» me kasketën e rrasun deri në veshë, — që po tërhqte me zor për krahu, në një rrugicë aty më të djathtë, Salën, një punëtor i ri, pothuajse fëmijë, të cilin Rama e donte si vëllanë e vogël, dhe që në demonstratë, si për dreq, bërtiste ma fort se të tjerët, Spiuni mendjeshkurtë kujtonte se ky do të ishte ndër drejtuesit e demonstratës dhe desht me e shkëputë nga turma për me e arrestue ma lehtë. Rama e njofti spiunin, e kuptoi përnjëherësh qëllimin e tij. Kërceu në mes dhe me dy grushta të fortë në turinj, që e trullosën e me një shqelm në bark e përplasi atë për tokë, në kalldrëmin e rrugës. Kasketa dhe revolja iu rrokullisën përtej dhe spiuni s'pati kohë ta nxirrte: shokët, me tulla, gurë e shqelma e lanë në vend, në ullukun e rrugës, të zhytun në një pellg gjaku.

Rama me Salën për krahu u përzie me turmën që ecte përpara e egërsueme, e sigurt ndërsa anmiku i tmeruem para asaj fuqie kërcënuese strukej në hekurin e autobllindave. Atje përtej te rruga e Spitalit, autobllindat e shprazën zjarrin e tyne mbi turmën. Por as ky zjarr, as gjaku që u derdh nuk ndalën vrullin e saj që rritej.

Një ditë, Ramës i dhanë një tufë me letra të palosuna:

— Shpërndaj!... Janë traktet e Partisë sonë.

— Traktet e Partisë sonë?... pyeti si i turbulluem Rama, tue shikue me habi e me gëzim ato

fletë të trasha, që mbanin erë boje te randë por që atij ma tepër i kujtonte erën e randë të dheut të plehnuem, atë erë me të cilën ishte rritë dhe që kishte depërtue në kasolle, në teshat e në vetë qënien e tij.

«Partia jonë! Partia ime!..» — shkonte tue përsëritë me vedi si i shituem Rama dhe me një ndjenjë gëzimi dhe zilie të paspjegueshme, që e kishte rrëmbye, shtërngonte fort për parzëm ato letra aq të shtrenjta për te.

Tashti sikur e ndjente veten njëqind herë ma të fortë: «Partia jonë... partia ime...»

Gëzimi i asaj ngjarjeje të madhe nuk u nda prej tij për një kohë të gjatë. Gjithë ditën jetoi me këto mendime, i trazuem prej një dëshire të fuqishme që s'kishte gja ta ndalte, për me lëvizë, me veprue, me ba diçka, me ba gjithçka që të thoshte partia, partia e tij... Desht një herë me klithë me të madhe. «Eh!... Pa ndigjoni o burra... Na u bamë të fortë. Na kemi Partinë, Partinë...» Mezi e mbajti veten. Kjo do t'ishte marri. Po konspiracioni? Anmiku, nuk flen. E me gjithatë nuk iu durue ma. Ktheu në një qoshe muri të ngritun, nxori prej gjinit një fletë të palosun, e ngadalë, tue u dridhë sikur të kishte frikë se do ta griste, e shpalosi dhe i përpiu me sy ata rreshta të imtë.

Trakti ishte i gjatë, i shkruem dendun me germa të shkripta maqine. Ai fliste për detyra të reja, të vështira e madhështore të Partisë, të komunistëve, ftonte ata t'i dalin edhe tash, si gjithmonë, zot vogjëlisë, të kenë besim në fitoren e popullit. Trakti tregonte mizoritë e fashistëve e të horave tradhëtarë, rreziqet që i kanoseshin popullit, tregon-te rrugën e shpëtimit, që ishte vetëm ajo, rruga e Partisë, e luftës.

Rama përsëriti edhe një herë fjalët e fundit të traktit. Ato ishin të qarta e të ngrohta si drita e diellit.

«Lufta e ashpër është i vetmi qëndrim kundrejt zaptunjësit. Çdo bir i këtij vendi të jetë një ushtar i Luftës Nacional-Çlirimtare, për ta mposhtur armikun». Këto fjalë i bijshin Ramës mu në zemër.

«Lufta jonë duhet të jetë e organizuar dhe e fuqishme. Gjithë shqiptarët duhet të rrokin armët...»

— Po, po...

«... dhe të bashkohen me çetat. Lufta e çetave do të jetë shprehja më besnike e vullnetit të popullit shqiptar për t'u çliruar nga skllavëria fashiste dhe për të rrojtur i lirë». Traktin e kishte nënshkrue «Komiteti Qendror i Partisë Komuniste të Shqipërisë». Në fund Rama lexoi një porosi që i tërhoqi vemendjen: «Lexoje, shpërndaje dhe mos ja dorëzo anmikut!».

Komunisti Ram Sula ishte ndër të parët që u hodh në njësitet guerilje të qytetit. Njësi i Ramës punonte mirë. Çdo punë në fillim asht e vështirë, por s'ka vështirësi që s'kalohet kur nuk je vetëm, kur para teje ndrisin agimet e bukura të jetës së re që i sheh, i ndjen e i kupton, kur ti jo vetëm beson fort, fort në këto agime që do të vijjnë, por edhe s'kursen asgja, as djersën e as jetën, për t'i afrue. E Ram Sula me shokët e tij i shihnin i ndjenin këto agime. Dhe s'kursenin asgja, asgja, asgja, për t'i afrue.

Njësi kryente mirë detyrat që i ngarkoeshin. Në fillim — çka asht e drejta — ishin të armatosun keq: gjithsejt një nagant, dy revole berretta dhe nja katër bomba të kuqe italiane, që banin ma tepër zhurmë e tym se punë. Ky ishte i gjithë «ar-

senali» i tyne, i krijuem edhe ai në «aksione». Po edhe ky mund të sosej shpejt. Ma vonë mbasi qëruen një postë milicie fashiste, ata të njësitit të Ramës u pasunuen mjaft mirë, me armë që pa tjetër duhen përdorë. Aksionet kalisin luftëtarët e rinj, për këtë Ramës i ishte mbushë mendja top.

Anmiku duhet qëllue, pa mëshirë, me forcë e shpjetësi, në « pikat nevralgjike» (si thoshte një shok student, mjaft i humbun në dukje, po mjaft trim në luftë), atje ku anmiku e ndjen veten të sigurt e nuk ja pret mendja, kudo ku mund t'i bahet ndonjë dam... Anmiku duhet ta ndjejë në çdo çast, në çdo minutë, në çdo vend forcën e madhe të urrejtjes e të dashunisë, atë forcë që ka populli kryengritës kur asgjëson e krijon...

Kështu mësonte partia

Dhe njësitit i Ramës vepronte: hidhej në erë ndonjë depo ushtarake andej kah xhenjoja, çarmatosej ndonjë postbllok atje kah rruga e Elbasanit, asgjësohej ndonjë central telefonik i anmikut. Rama edhe shokët e njësitit kishin mësue mjaft mirë t'i përdorin bombat dhe shishet me benzinë. T'i dalish zot popullit asht punë me njëmijë rreziqe. Ata punonin «me krye në torbë» si i thonë një fjale, por s'i tuteshin anmikut, as rreziqeve. Rama dhe shokët e tij e dinin fort mirë se çdo veprim i komunistit, çdo hap i tij në rrugën e jetës, asht një provë, një pasqyrë që i flet zemrës dhe mendjes së njerëzve, që i tregon gjithë botës se sa asht i përgatitun për me qenë shembull, sa asht i aftë për me pri e mësue të tjerët, sa asht i zoti për me ndryshue botën...

Rama e dinte fort mirë këtë gjë. Dhe kudo, atje ku punonte ditën ose atje ku qëllonte natën në

ndonjë mbledhje, në shtëpiat e ulta përdhecke e të vorfna të Kodrës së Kuqe o të Tabakëve, kudo Ramën e njëfjnin për djalë të drejtë e të ambël, të urtë e trim.

A kishte se si Rama të mos e urrente anmikun me gjithë zemër? Po veçanërisht ai nuk i duronte në asnjë mënyrë spiunët: «Ti kem një herë të gjithë sa janë ata krymba të qelbun... e t'i shkoj në hell». Dhe kur në njësit ndahej puna për ndonjë akcion, qërimin e spiunëve ja donte fort zemra ta merrte vetë përsipër. Rama qëllonte drejt; një ose dy të shtime dhe... lamsh për tokë! Gjysma e lekut rralle bahej lek, kur qëllonte Rama. «Zaten s'vlejnë ma tepër ata krymba...» — thoshte.

— 3 —

Ai dimën nuk ishte i fortë, megjithëse maja e Dajtit ishte mbulue me borë. — Janari kishte kalue plot diell edhe njerëzve u dukej sikur pranvera po ngutej me ardhë me blerimin e saj të hareshëm e ngushëllues. Ndoshta kështu vetëm sa u dukej njerëzve. Në të vërtet dimni nuk ishte tërheqë: s'kishin ardhë ende as «plakat» ato pakë ditë marsi o prilli kur fishkullimat e veriut mpijnë veshët dhe zjarri duket i ambël, i ambël. E megjithatë, n'atë dimën të ftohët, një diell vërtet i fortë po ngrohte zemrat e mpime të njerëzve: Stalingradi buçiste në të gjithë botën si zani hakmarrës e ngadhnjyes i jetës, si zani i bukur i shpresës.

Kur në mbledhjen e fundit të celulës, mbasi u shqyrtue me hollësi të teprueme gjendja politike e jashtme dhe e brendëshme, e u shtruen detyrat e reja, sekretari në fund bani këtë vërejtje me randësi:

në celulë nuk mbetej asnjë shok, të gjithë kishin kërkuar të shkojnë vulnetarisht në mal. Po punët duheshin marrë urtë e butë ose «shtruar» si thoshte ai: nuk mund të shkonte e gjithë celula në mal, de! Edhe këtu duhen njerëz, shokë të vendosun të sprovuem. Është këtu bahet luftë, dhe çfarë lufte!

Në pikën e fundit të komunikimeve, sekretari i njoftoi celulës urdhnin e Komitetit Qarkor të Partisë: Ram Sula duhej të kalonte në teren për të ndihmuar shokët në forcimin e çetave.

Dhe Rama u nis. U nis plot shpresa e besim në Myzeqenë e tij. Po kthehej përsëri atje, prej kah dikur ishte largue me zemër të ndrydhun, me peshën e randë të pasigurisë në jetë, pa ditë se kah do të binte, ku do të shkonte, çka do të bante.

Tash ishte krejt ndryshe.

Partia e kishte mësue me pa qartë në të ardhmen, dhe, çka asht kryesore, e kishte mësue jo vetëm me e pa me e pritë atë, ashtu si shifet e pritët dielli kur agon ngadalë e i qetë, atje përtej maleve e mbush me gjallni e me ngjyra të ambla natyrën përçark e zemrat e njerëzve, por me e gatue vetë me duert e veta t'ashpra, plot nyja e kallo.

Tash ai e dinte fare mirë se ku shkonte, pse shkonte. Ai e kishte të qartë se çka kërkonte, çka do të bante.

Ishte fshatar vetë dhe shpirtin fshatar e njihte deri ndër skutat ma të errtat. «Asht njeri i thjeshtë fshatari ynë. — u fliste shokëve të tij të rinj — e nuk duhet ndonjë punë e madhe që ta bindësh: mjafton të jesh «rrogoz» me të, t'i flasësh me gjuhën e tij për hallet e dertet e veta, por t'i flasësh thjeshtë me zemër të çelun si shok, si i barabartë e hallexhi, e bane me vete për jetë!». Fshatari ynë

e don njeriun e drejtë e trim, njeriun punëtor e të ndershëm. Rama ishte shkri prap me jetën e randë të myzeqarit.

E ama e tij e kërrusun prej moteve, iu gëzue fort të birit që ktheu: Rama, vërtet, larg saj, por prap kurr s'e kishte lanë me vuejt, sepse një pjesë të kafshatës së gojës që fitonte ja dërgonte asaj. Po kësaj radhe ajo u gëzue ma fort për diçka tjetër: don zoti e i gjen një nuse të mirë, një nuse që të mos e ketë kush në fshat — punëtore e të bukur! Kësaj here ajo s'do ta linte djalin me ikë pa i gjetë nuse. Po ku mund të zgjedhë nuse fukaraj me gjithë këto halle?

E një ditë i kishte thanë:

— Po më lanë duert, biro, po më lanë kambët: due të ndigjoj zanin e nipit në këtë kasollen time!

Por Rama, që e kuptonte mirë shikimin lutës të nanës së tij e kishte marrë në grykë:

— Nuk asht koha e martesave tash, o nanë, — kemi darsëm tjetër...

Ditë e net të tana zhdukej. Ishte ba si era: ku mbillej s'korrej. Dhe kudo partizanin Ram Sula fshatarët e prisnin dhe e përcillnin si djalin e tyne: ai, megjithëse ishte largue për mjaft kohë, prap nuk e kishte harrue baltën e kasolles së vet, kishte mbetë i thjeshtë e i begenisun me të gjithë, si ma parë, bile ma shumë se ma parë... Dhe për ma tepër ishte betue me u dalë zot, me i mbrojtë nga të këqiat...

Puna e Ramës ishte vërtet e randë. Por vetë jeta e randë e plot vuejtje e tij midis fshatarëve ja lehtësonte barrën, e forconte, e mësonte me u afrue ma tepër me njerëzit, me njoftë ma thellë hallet e dertet e mëdha të tyne.

Fshatarët i afroheshin atij dhe shokëve të tjerë pse me gojën e tyne fliste shpresa e ngrohtë e një jete ma të bardhë, fliste urrejtja për vuejtjen e randë, fliste siguria, besimi, dashunia — fliste çdo gja fisnike e drejtë, trime dhe e bukur që kishte mbetë ndër njerëzit...

Kështu emni i partizanit diku ngjallte besim e dashuni, diku frigë e urrejtje. Por në njerëzit e thjeshtë partizani ishte shpresë e fitore.

Tashma bejlerët e agallarët nuk mund të bajnë çka të duen. Vdiq vakti e zamani i tyne. Ai kob i zi që i kishte ndodhë Selim Zelës nuk mund të përsëritej ma... Tash vegjëlinë kishte kush ta mbronte e t'i dilte zot.

Shumë kush kujtonte Selim Zelën, fatin e tij të kobshëm...

* * *

Fshati i Ramës kishte mbetë si gjithmonë, i mbytur në baltën e moçaleve, e përpëlitej në thonjt e pashpirt të malarjes e të beut. Në ato kasolle të vogëla e përgjysëm të rrëzueme e të zhytuna në baltën e moçaleve mezi jetonte njerëzia e shtypun dhe e raskapitun prej kamxhikut të urisë dhe të beut shpirt-kazëm. Në fillim, kur Rama punonte pothuej i vetëm në fshat e u fliste për këto punë, fshatarët heshtnin. Kurrë ndonjë herë ma parë s'kishin guxue as me i mendue gjithë ato gjana që u thonte Rama.

Disa prej tyne përshepërisnin: «Ky çuni i Sulës ka hak or jahu!». E mandej: «Po kush lufton me beun? Ai ka një tabor me qehallarë, xhandarët e breshkaxhinjt janë me të, taksidarët bajnë ç'dëshiron ai, qeveria i jep dorë. Kujt ja mban të luftojë me beun?».

Ramës i kujtohej fytyra e mbrapshtë e beut të Myzeqesë. Shikimi i tij nuk kishte asgja njerëzore: ai i ngjiste mjaft shikimit të një bishe të uritun për gjak, të egër po të frikësue.

Barku e goja i ishin ba njësh, ai gjithë ditën e kalonte ndër zifafete e qejfe, mes dajreve e çingijave belholla, para gjelash të pjekun dhe njëmijë të mirash të tjera.

Ai ishte i egër si gjithë të poshtërit, ishte i pazemër e koprac te dreqi dhe fshatarit nuk ja falte as kokrrën e grunit.

«Zoti ma ka falur tokën mua dhe ti do të më japësh koqen e fundit të grurit që bëhet në tokën time. Ta vjedhësh është haram!».

Por beu nuk kërkonte vetëm bereqetin prej fshatarëve. Gjelat e detit dhe rakia ma e mirë nuk shkojnë pa vajza të bukura. Dhe fshatarëve të tij, që e kishin për borxh me i prue bereqetin, me i fallë gjelat e detit dhe rakinë e mirë, kur nuk dëgjonin, i plaçkiste me zor dhe u rrëmbente edhe vajzat.

Në fshatrat e veta bante çka t'i tekej. E kur i tekej, edhe nusja e fshatarit, natën e parë nuk e kalonte te burri, por te beu. . . A kishte burrë me ia ba fjalën dyshë beut? Mesjetë e plotë. . .

Kështu e kishte pësue edhe Selim Zela, një fshatar fatkeq, i zhytun në skamin e tij të përherëshëm. Maksut Bedra, një prej trimave ma të hazdisun të beut, i pat ardhë në kasolle kur s'ishte Selimi, i rrëmbeu të bijën — një bukuroshe gjashtëmbëdhjetë vjeçare, pothuajse fëmijë — dhe ja çoj beut në saraje.

Kur Selim Zela u këthye dhe gjeti kasollen zbrazët mori vesh gjithçka. Paska arrijtë vonë: nderi i tij mbaroi. E shkeli beu. Por plumbi e çon në vend, gjaku e lanë: Ligjë e vjetër kjo.

Rrëmbeu patllaken, e shikoi një herë mullinin, e vërtiti, e luejti kambzën për provë e mbasi i vuni fyshekët e ngjeshi në brez. Ishte shumë i turbulluem. Në kasolle nuk ndezi as pishë, as zjarr. Natë, kur doli. Mori shpejt rrugën drejt sarajeve.

Sarajet e beut atë natë ndriçonin kobshëm. Hapat gjimjoshin randë, randë. I dukej sikur ishte nisë drejt vorrit. Po: sarajet e beut ishin vorri i nderit të tij, e ndoshta mund të baheshin edhe vorri i tij.

«Ah, vdekje, — mendonte Selim Zela, — vdekje, — kapak florini!».

Arrijti.

Kërkoi me pa beun. Nuk e lanë, nguli kambë, u mundue me trillue një shkak çfaret do, bërtiti deri sa beu e ndigjoi, e prej çaradakut thirri:

— Lereni more të hyjë, harbutin e keq!

Selim Zela i fluturoi shkallët.

— Çdo more harbut?

— Ja se ç'dua, bej: tokën që pata, ma more. Edhe jetën mund të ma marrësh se je i fortë. Po nderin jo, jo, pa e paguar si duhet! Edhe për lalën e Myzeqesë nderi është më i shtrenjtë se jeta!

E ia numuroi të shtatat në bark. Beu ra i mbyntun në gjak dhe u rrokullis si thes nëpër shkalla.

Maksut Bedra që kishte ndodhë afër, mblodhi bishtin e u msheh. Trimat e tjerë të beut, ua mbahtën kambëve, nëpër skuta, kur ndigjuen krizmat. Asnjani s'ja mbajti ta nxirrte për t'i dalë zot beut.

Selim Zela pa u ngutë ishte largue andej, mbasi e kishte hjedhë me urrejtje patllaken mbi kufomën e shtrime, simbas zakonisht të vjetër.

Pushka e Selimit ngrofi zemrat e katundarëve të gjorë që kujtuen se erdh koha me marrë frymë paksa, por u gabuen. Maksut Bedra, qehajaj i beut,

i shtimë prej far e fisit të tij, i kishte ngrehë pusi Selim Zelës.

Dy net ma vonë, dy krizma pushke mbas një gardhi, e kishin lanë pa frymë Selim Zelën. Maksut Bedra, dikur myzeqar i vorfën e ma vonë shërbëtor i beut, vrau Selim Zelën, tjetër myzeqar i vorfën, pse kështu i thanë, pse e paguen me vra.

Katundi dhe tanë Myzeqeja ishin çue në kambë, kur ndigjuen pushkën e keqe të Maksut Bedrës. Turp i madh. I ngrehën shumë pusi katundarët Maksut Bedrës, por ai, skile e vjetër, ishte ruejt. Bejlerët e çuen në qytet për me e largue rrezikut, e veshën xhandarë e banë bile edhe rreshter. Edhe Rama desht me i marrë hakun Selimit, zbriti në qytet por Maksuti — skile ruhej.

Kjo i kishte ndodhë Selim Zelës.

Vërtet beu e kishte pague me kokë, por fshatarët ma vonë u bindën se bejlerët e agallarët nuk vriten me shtatë plumba... Ata duen zhbi prej faqes së dheut, me rroc e koc... Se sa të kenë ata në dorë tokat e pasuna, fuqinë dhe xhandarët, nuk do të sosen as vujtjet e vogjëlisë.

Por ja ke po u vjen fundi edhe këtyne vujtjeve.

Emën i rreptë emni i partizanit. Ai u kall tmerr disave. Kur kishin fillue me lëvizë partizanët atyne anëve, agallarë e bejlerë ua mbathën kambëve në qytet. Kryeplaku fill mbas tyne e ndali vrapin në një fshat ma të sigurt nja tre orë larg.

Për njerëzit që sundonin e rjepnin ishte zor të jetohej ma gjatë në fshat, se...

— 4 —

Një ditë doli zani që të gjithë, i madh e i vogël, burra e gra, pleq e të rinj, të mblidhen te Rrapi i

Nures, atje ku njerëzit banin kuvend për gjana me randësi.

E atë ditë Rama i Sulës, bashkë me shokë të tjerë u folën fshatarëve për gjana me randësi, bile me shumë randësi. Kur njani si me tallje tha: «Po tani, si do të jetojmë pa Zylfo Beun, pa Braho Kryeplakun e pa xhandarët?»

Një plak i urtë ja priti:

— Zylforat e brahorat kurrë s'kanë genë njerëzit tanë. S'na kish bërë një nënë. Ne tani do sundojmë vetë dhe për veten tonë! Dhe mandej tue u drejtue andej kah binte qyteti, shtoi si me inat, kërcënueshëm:

Ja, Zylfua do të marrë këtë nga ne... Naa!».

Dhe rrahu disa herë me të majtën, bërrylin e dorës së djathtë të mbledhun grusht. Disa qeshën, të tjerët shikuan frigshëm anash. Kushedi, mund të dëgjonte Zylfo Beu.

— Nuk do shkelë më këtej i gjallë as Maksut Bedra.

— Veç po erdhi, tokën do puthë i vdekur.

Këshillin e zgjodhën me njerëz të mirë, që e kishin për zemër punën e vegjëlisë — pse të vegjël e të vuejtun vetë.

Populli po merrte frymë dhe po bindej se ishte shumë ma lehtë me jetue kështu.

Ramë partizani kishte marrë malet me u dalë zot këtyne njerëzve. Atij i kishte dalë nami si djalë trim e i thjeshtë, e shpesh fshatarët i mësojshin femijët e tyne: «Kur të rritesh bahu komunist si Rama» — Por ata nuk dinin, veç, se edhe Rama i tyne kishte «mëkatet» e veta. Ndodhte shpesh që ai, sado i mirë i butë që të dukej shëndrrohej kryekëput në punë: urdhni — urdhën, detyra — detyrë. Vetë ai

fjalën dysh nuk e bante dhe nuk i lejonte as të tjerët. Në shoqni, në sjelljet me njerëzit ishte ma i butë, por në punë në zbatimin e detyrave ai e humbiste urtinë e vet të zakonëshme, bahej i ashpër-irtohej si iriçi. Bile, bahej i egër kur vërente ndonjë ngurim o vonesë për detyrat e ngarkueme. Këto cilësi ja çmonin shokët, megjithëse kishte edhe ndonjë që thoshte për Ramën nganjëherë se asht paksa «kallëp». Po Rama e kuptonte ndryshe këtë kritikë, ai mendonte se ma mirë asht me qenë pak «kallëp» se me ba sadopak «lëshime». Lëshimet mund të shkaktojnë të çame të rrezikshme për punën. Anmiku atë don, atë pret...

Por me punët e moralit Rama ishte fanatik. Në qetën e tij kishte pasë katër shoqe, shoqe të mira, trimnesha të sprovueme sa herë në përlëshje. E qe se nuk u qetësue, nuk e zuni vendi deri sa gjeti rastin me i lanë me punue në teren. Ky qëndrim nuk ishte aspak i drejtë, por kështu i ishte mbushë koka.

Pikëpamjet e tij i kishin kritikue shokët me forcë e ai, si nëpër dhambë, kishte ba autokritikë me gjithëse në shpirt mendonte se gratë nuk janë për luftë por për me ba e me rritë fëmijë... Po kur çeta ishte rritë e ba batalion, s'ja kishte mbajtë ma me ndalue ardhjen e vajzave, se mund të kishte asi kokëkrisunish që mund ta akuzonin se pengon luftën, saboton. Por veç përse i përket zbatimit të rregullave të moralit partizan ai ishte i pamëshirshëm, harronte cilësinë e tij si komisar që duhej të bante punë sqaruese, politikë bindëse me të tjerët. Një ditë një partizan, ish student, e pat pisk punën kur e thirri Rama dhe i tërhoqi vërejtjen se afrohej shumë me Sanon, përgjegjësen e rinisë të kompanisë së dytë. Kur partizani i skuqun kishte dashtë të fliste ai

ja preu shkurt: «Hiqi nga koka mbeturinat mikro-borgjeze. Tani kemi vetëm luftë. Asgja tjetër. Kush ban dashuni s'ka kokë për luftë. Atë e pret gjysma e lekut...» Punët e tij i vajtën ma keq kur erdh në çetë, Lumturia, — Lumtoja e vockël e syshqiponjë, që të mernte gjak në vetulla për gjuhën e saj e trimnin e saj. Një ditë komandanti po i thoshte Ramës. ashtu si me shpoti: «Me guximin e saj, kjo vajzë, kështu si hidhet e para në sulm, të turpëron, or der'bardhë. Kúr e sheh atë, s'qëndron dot pa ecur përpara, pa sulmuar... Ajo do bëhet sebeb që të vritemi, or Ramë, ndonjë ditë, dëgjomë mua, për ideal!» Dhe qeshën.

Por Rama ma vonë mundohej me iu shmangë Lumtos. Kishte edhe vajza të tjera në batalion, por Lumtoja ja prishi përgjithmonë qetësinë shpirtnore Ramës, pikërisht atij që ma parë as s'i shkonte ndër mend për kësi punësh e që shokët e shoqet kujtonin se ishte i ngurratë e i ftohtë si shkambi. Atij iu desht me ba një luftë të madhe me vetveten për me mbajtë të ndrydhuna ato ndjenja që kishin fillue me bulue pa e kuptue as ai, që i kishte frikë por edhe i pëlqenin. U mundue fort me e shue atë zjarr që kishte ndezë zemrën e tij e që lindi midis plasjes së bombave e krizmës së pushkëve e mitralozave në përlëshjet e përditëshme, të vazhdueshme kundër anmiqve, kundër vështirësive të natyrës e të jetës së randë partizane ballë për ballë me vdekjen. Por nuk zgjati shumë kjo gjendje. Dita e tmershme erdhi. Ajo ishte një ndër ato ditët e zakonëshme të sulmeve të rrufeshme e të tërheqjeve të shpejta. Ai luftonte pranë saj, pothuejse ngjijtë, si të donte me e mbrojtë, por plumbi nuk e mëshiroi Lumton. Atë e kapi në gjoks pak nën gjinin e djathtë. Ajo nuk bërtiti vec

vuni dorën në plagë, desht me u mbajtë në kambë, por u mbështet e ra në krahët e Ramës. Ai e mbajti me njanën dorë, ndërsa me tjetrën, shprazi gjithë karikatorin e automatikut mbi anmikun e me një za të tërbuem lëshoi kushtrimin: «Para partizanë!» Ata të dy qëndruen në kambë, të bashkuem dhe dukeshin si flamur i grisun betejash që prin për sulme e fitore. Për herë të parë në jetën e Ramës, lotët e tij rrodhën çurg, lirisht, pa u kapërdi prej mllëfit e as prej turpit. Ata lotë të ngrohtë njomën fytyrën e akullt të vashës së mbështetun në supin e tij e që e shikonte me buzëqeshjen e mbrame e t'ngripte ndër buzë. E ndoshta ato lotë u bashkuen me gjakun e saj që avullonte tue rrjedhë... Ai shikim i mbramë i së vetmes vashë që deshti, që u mundue ta largonte e që e kishte tash ndër duer gadi pa frymë iu ngulit për jetë të jetës në mendjen e zemrën e tij: ai shikim i ambël e i egër, lutës e qortues, i butë e i pamëshirshëm ishte klithma e fuqishme e jetës që nuk donte me perendue, por që thërriste për luftë, hakmarrje e fitore...

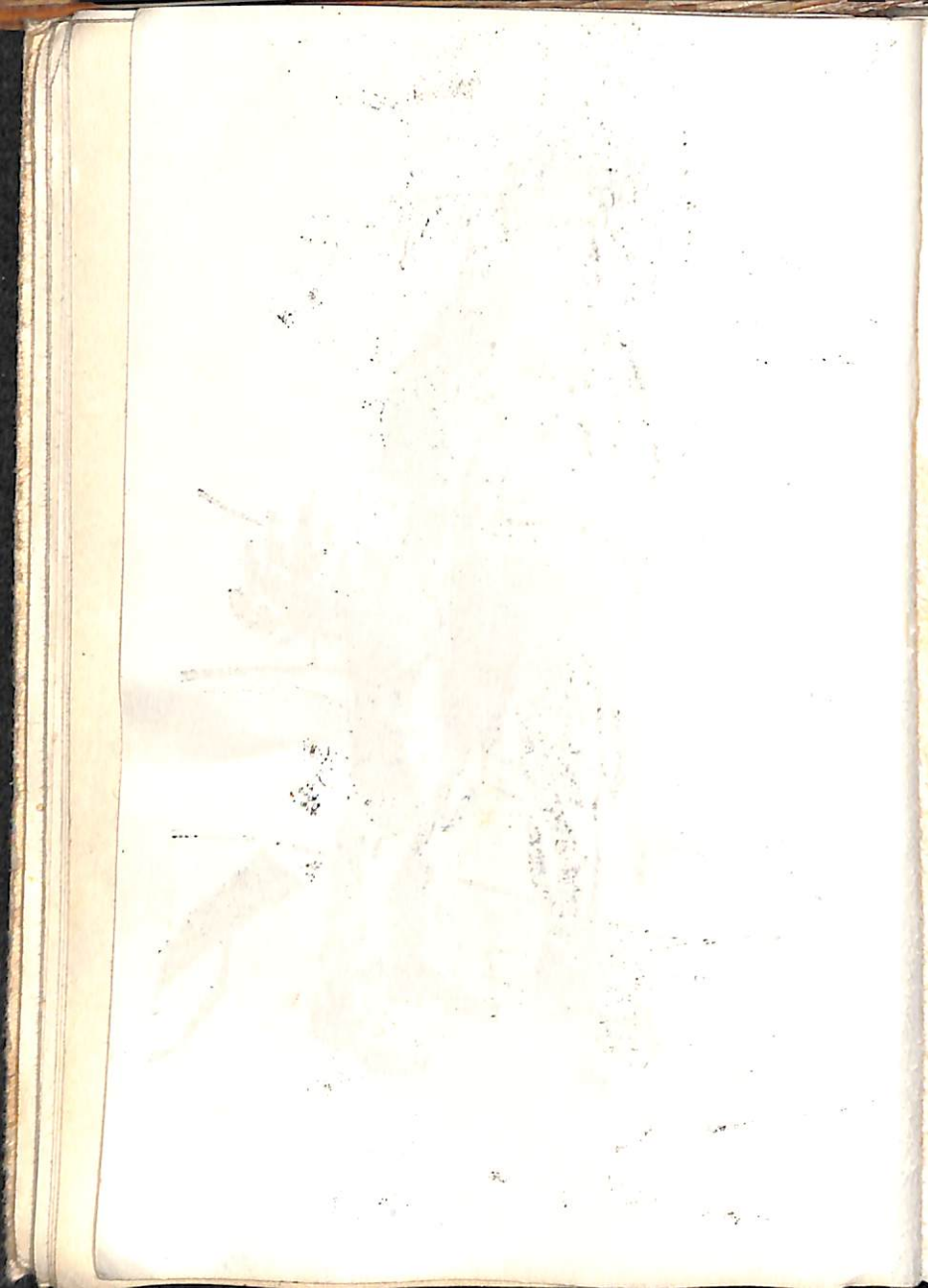
— 5 —

Ende s'kishte le dielli kur kushtrimi ishte dhënë: tri krizma pushke prej rojes së krahut të djathtë dhe një bombë. Rojet e tjera kishin hapë zjarr ma vonë, përballë nga e majta.

Batalioni i vogël i Ram Sulës, i vorfën në municion dhe i pakët në numur, ishte sulmue befas nga tri anët prej forcash të shumta balliste dhe gjermane.

Rama sa dëgjoï kushtrimin brofi në kambë, ngriti shokët e tjerë, mbërtheu gjerdanin e fishekëve, mori strajcen me bomba e doli nga kasollja. I

gjallë në gjithëcka, as aty nuk e humbi. Dijti menjëherë me e marrë veten e me u drejtue edhe n'atë rast. E kuptoi gjendjen e vështirë: anmiku ishte katërfish ma i fortë në numur. Ishin në rrezik rrethimi dhe shpartallimi të plotë.

Në këtë gjendje duhej shpëtue batalioni patjetër. Porsa kishin dalë nga ndeshjet. Kishin pasë humbje. Ishte vra edhe komandanti. Po si me e shpëtue batalionin? Vetëm një rrugë: me u tërhjekë nga Qafa e Lisave që kishte mbetë pa u zanë.

Taktikën gjermane të rrethimit nga krahët e njipte mirë. Por edhe kësaj here do t'ua hidhte fashistëve dhe ballistëve.

Mori tre shokë me vete. Të tjerët i shpërndau në tre pozicione pak ma mbrapa me mbrojtë krahët e shtegut dhe gati me marrë urdhna të tjera.

Ai vetë, hodhi mitralozin e lehtë majë krahut, dhe u nis para. Planin e kishte të qartë.

Mitralozin e vendosi mirë. Një rranjë peme me disa gurë e mbronin. Zgjodhi një pikë prej kah mund të sundonte rreth e përçark.

Ja, u dukën të parët: gjashtë ballistë. Një krahën. Të gjithë për tokë. Qeleshet e bardha u panë tue lëvizë nga e djathta. Paskan ardhë edhe «mysafirët» e regjimentit të Xhafer Devës. Rama i qëlloi pa pushue. Griu sa mundi. Ja edhe gjermanët me automatikët e lehtë që ecin si në darsëm. E shprazi mbi kokat e tyne nga e djathta, nga e majta: mitralozi i Ramës villte zjarr, mbillte vdekjen. S'prani. Një kasë, dy, tri, edhe shokët e ndiqnin.

— Tradhëtia me kumbarën bashkë, paskan ardhë në darsëm, eh? Ja krushqit e mi, ke po i presin.

Por pushoi. Pozita e tij ishte diktue. Anmiku nisi me mortaja. Gjylet e para ranë larg, por të tjerat filluen me e mësue vendin.

Djersa i kullonte çurg.

Thirri tre shokët që ishin zatetë brij tij dhe qitshin papushim.

— Dëgjoni shokë, — u tha — ne ja arrijtëm qëllimit. Anmiku kujton se këtu asht batalioni, se na do të qëndrojmë deri në fund. Ai nuk e din planin tonë. Kështu ay po përqëndron zjarrin te na dhe do të përpiqet me vue në përdorim manovrën e tij të zakonëshme të rrethimit dhe asgjësimit. Por qendresa e jonë në këtë pikë do të shpëtojë shokët edhe ne. Unë do të mbetem këtu. Ndërkaq ju duhet të lajmëroni shokët të tërhiqen në heshtje, nga shtegu i pyllit, drejt dhe të ngjiten malit te Qafa e Lisave. Shkoni rrëshqanthi pa u diktue. Në majë mund të takohemi... Në rast se takohemi. Udh'e mbarë. Vdekje fashizmit!

E u kthye nga mitralozi. Nuk ndigjoi t'i përgjigjen si zakonisht «Liri Popullit» Ndigjoi vetëm heshtjen, mbrapa tij, një heshtje që vriste. Ndjente në shpindë peshën e shikimit. U kthye. Shokët ishin aty.

— Pse s'u nisët? — bërtiti — Pse vonoheni? A e kuptoni përgjegjësinë? Shpejt, shpejt... E dij se asht e vështirë tërheqja për partizanin. Por tërheqja e sotme bahet për fitoren e nesërme, shokë.

Një gjyle mortaje fluturoi aty afër. U shtrinë për tokë të katërt.

Ceni, ma i riu, foli ngadalë, me za që dridhej, por të vendosun:

— Do të rri edhe unë me ty, shoku komisar!

— Jo, nuk asht nevoja. Unë vij ma vonë. Ju jeni tre vetë. Do të lajmëroni tre grupet. Prej jush mvaret tërheqja e tyne, shpëtimi i tyne. Shpejt, morët vesht? Kur të kaloni te Qafa përtej më lajmëroni

tue hjedhë një bombë angleze, atje rrezikun e keni kalue. Ikni shpejt.

I shikoi një herë. Desht me i përqaftue, me i puthë. Por e bani vetëm me zemër e me sy. Edhe ata e kuptonin tash fare mirë çka do të bante ai e nuk deshtën me e lanë vetëm. Dalloi lot në sytë e Cenit të vogël, që s'ishte tutë ndonjëherë as në përleshjet ma të ashpra.

Me ra me shokun në një vend asht ma lehtë nganjëherë se sa me u nda prej tij në luftë kur e din se s'ke me e pa ma. Ceni i vogël nuk kishte forcën me i përmbajtë lotët.

U nisën.

Rama pau rezervën: një kasë e gjysëm, gjashtë bomba të mira asgja ma tepër, përveç mauzerit dhe dhjetëshes.

Zjarri duhej mbajtë, me kursim — por duhej mbajtë. Së paku edhe gjysëm ore ose një orë. E ndezi mbi një grup të vogël, dyqind metra larg, që po i afroheshin me mitraloz të lehtë, rrëshqanthi. I kositi mirë. Sa vazhdoi kështu? Mortaja s'pushonte, por as Rama s'pushonte. Një predhë plasi aty afër tij në gurë. U plagos lehtë në fytyrë. Ndjeu gjakun t'i kullojë. Djersë e gjak u përziën bashkë. U ndez ma tepër. Gjuejti. Nuk duroi. E shprazi të gjithë me duf, me urrejte mbi dhjetë vetë, që, prej heshtjes së tij kur u plagos në fytyrë kujtuen se u vra. I shtriu lamsh.

Shtriu edhe të tjerë, e të tjerë.

Por... Çaf!...

Mitralozi pushoi. Ishin mbarue fishekët. Të fundit me nder. E tash? Mauzeri ishte shëndosh. Mandej kishte bombat e së fundi dhetëshen. Do të qëndronte, do të qëndronte deri në fund, deri sa të

ndigjonte bombën e shokëve atje te Qafa, deri sa të ishte i sigurt se shokët e vet, të gjithë shokët e vet të batalionit, do të kenë shpëtue.

Atëhere, vetëm atëhere ndoshta mund të tërhiqej.

Por ata katila i afroheshin gjithnjë pllambë për pllambë. Plumbat i fluturonin fare afër kokës. Fishkullimat dhe krizmat e shpeshta të mortajave po e shurdhoin. Preku fytyrën: gjak, gjak... E shikoi nga pëllamba e dorës gjakun e vet: i qitte avull. Mbërtheu një bombë, e hodhi. Tym, zhurmë, ulurima. Zanet ndigjoheshin fare afër.

Por ja... iu duk se qielli i ra mbi kokë.

Para syve të tij u vërtitën pemë, gurë, mitra-lozi, bregu e gjithçka kishte përpara, gjithçka u rrotullue, u përmbys, u err dhe...

Ra.

Iu duk diçka e kaltërt, e kaltërt, e lehtë e lehtë, e ambël, e ambël, — pse ndjeu atje larg, një krizëm tjetër mbas asaj.

A do të jetë thue lajmi i shokëve?

Ah, sikur, sikur të jetë!...

Gjak, gjak rreth tij. Shtriu dorën e majtë, kapi baltën e gjakosun e shtërngoi në grusht fort, fort, deri sa s'mujti ma...

Ah, vdekje, vdekje! Por jo. Me gjuejt, me vra: fishekë, bomba, dhetëshen e kishte. E pse rrinte ashtu pa lëvizë? Turp turp, për te.

Bani për me u çue, me kapë mauzerin, dhetëshen, bombat, me vra, me vra anmiq.

Por nuk mujti. E ra si i këputun: te shpatulla e djathtë ishte hapë një vrimë e madhe. Gjaku rridhte pa pushim.

Asgja s'ndigjoi. Vetëm vdekjen ndigjoi, të kal-
tërt, të lehtë, të ambël. Oh, shokët, shokët...

Dhe asgja tjetër. Humbi.

Por s'qe vdekja.

Qe diçka tjetër, ma e vështirë se ajo: qe pritja
e vdekjes, e gjatë dhe e randë, provat e saj ma të
tmershme se ajo vetë...

— 6 —

Ja pra si u ndodh n'atë vrimë të mallkueme.

E tash, i lidhun e i hmbun në mes atyne mu-
reve të zeza, pa dritë e pa jetë — priste vdekjen.

I kujtoheshin të gjitha tash. Të gjitha gjanat e
ngjarjet i delnin para sysh me një qartësi verbuese
e mahnitëse.

Gjylja e fundit e mortajës e kishte plagosë ran-
dë dhe ai kishte hmbë ndjenjat. Pse s'e vrau fare
ajo mortajë e mallkueme por e la ashtu gjallë e për-
gazep në dorë të tyne?

Partizani e ka zakon me luftue deri në fyshekun
e fundit. Ndërsa ate e kapën gjallë, pa përdorë fy-
shekun e fundit!

E tash? Partizan tash e gjithmonë — deri në
vdekje.

Ata do të tallen me gjakun që la atje n'kaçube të
malit, ata do ta shajnë, do ta përbuzin e do ta shfry-
tëzojnë për qëllimet e tyne të ndyta. Ata do të bajnë
çmos me i thye ma parë zemrën dhe mandej me e
mbytë atë vetë. Ata janë katila të mëdhaj. Por, me
qëndrue, me qëndrue deri në fyshekun e fundit, deri
në frymën e fundit.

Ram Sula e kishte në dorë jetën e vet. Ja një
fyshek.

Plaga ishte e randë, e lidhun keq. Mjaftonte me e gërvishtë, me e gërvishtë, me e gërvishtë deri sa... Vërtet do t'i dhimbte shumë, do t'i dhimbte në mënyrë të tmershme — por gjithçka do të mbaronte shpejt, do të mbaronte me siguri, me siguri. Dhe ata do të gjejshin një kufomë.

S'do të ndigjonte ma ngërdheshjet dhe shamjet e xhandarëve nga vrima e vogël e derës, s'do të shifte ma buzëqeshjet triumfuese të «autoriteteve» si sot kur erdhën me e pa — a thue se ishte ky ndo një bishë e egër e shtrime dhe e ndrymë.

Oh, jo, nuk durohen jo — nuk durohen, qe besa, tingujt therës të ngërdheshjeve të tyne, që përvëltonin ma tepër se plaga vetë.

E lidhjet? E shokët? Sikur t'i shpëtojnë në kllapi emnat dhe vendet, e t'i mësojnë ata katila? Për një çast i ngriu gjaku.

Jo. Por me i dhanë fund jetës? Gja e tmershme, që i kaloi nëpër mend si vetëtima. Por vetëm për një çast.

Si? Me i dhanë fund jetës? E pse? A u çmend a? Po shokët ç'ka do të mendojnë për te? A u lodh, a u mërzit prej përpjekjes, prej luftës-a? Me vra veten ishte ma keq se me dezertue, ma keq se me tradhëtue.

Ata kur e zunë pa frymë, mund ta vrisnin. Pse s'e vranë atëhere? Sepse deshtën me e mbytë ngadalë, me i mbytë shpirtin, mbasi t'i merrshin çka u duhej. Katilat...

E ky tash? Me mbytë veten, me ikë vjedhtas para se me u tregua atyne se s'mbytet lehtë, se s'mbytet kurrë shpirti partizan? Dhe iu kujtue si në vegim fytyra e ngrime e Lumtos në gjoksin e tij,

shikimi i saj i mbramë që e thërriste ambël e i jepte zemër me qëndrue, me luftue, me fitue.

Po, Duhet me jetue, me qëndrue. Kështu mëson Partia. Me qëndrue deri në frymën e fundit. Vet- vrasja gjithmonë por, sidomos tash, në vetmin e burgut do të ishte dobësi e madhe, turp e kob i randë, do t'ishte dezertim nga lufta. Anmiqt e dijnë si vdesin komunistat, si vdiqën Qemali, Vojo, Perlati e qindra e mijra shokë të tjerë. Rama do të qëndronte për me dhanë mësimin e fundit, për me qëndrue si qëndrojnë burrat, shokët e tij.

Andej kah mbramja mezi u kujtuen t'ja pastroj- në e t'ja lidhin plagën, — vetëm kaq. Por tash ajo i digjte ma fort. Gjithë natën s'mbylli sy.

Vonë, vonë, — e ku ta dinte ç'orë ishte? — na- ta e zezë edhe e thellë sikur nuk donte me u lar- gue fare. Atje në qelinë përbri ndigjoi një ulërimë të hollë e të gjatë, mandej do goditje të randa e të mbytuna, e disa zane urdhënues që s'dalloheshin, e mandej prap ulërima. Ishin ulërima të çjerruna që jehojshin me forcë të egër e mbërtheheshin si shigjeta zjarri në mishin e zemrën e tij. Në koridor ndigjoi lëvizje hapash e një za të thatë metalik që jepte urdhna. Mos erdhi radha e tij?

Kriminelat banin punën e tyne të zakonëshme. Ballistët ishin tërbue fare, kishin dalë qemerit.

Por kjo nuk ishte radha e tij.

Të nesërmen herët, dy xhandarë, mbasi i liruen kambët, ashtu me duer të lidhuna, e morën për kra- hesh dhe e çuen në një dhomë përtej koridorit të gjatë e të ftoftë.

Dhoma ishte e errët, e në fillim nuk dalloi për- njëherësh se atje në fund pranë një tryeze të vogël e të ndytë, kapardisej një kapiten zeshkan me jakë

të zbërthyemë e me cigaren në gojë. — Pak ma tutje në kambë e si në hije qëndronte një oficer gjerman.

Rama nuk e njofti ç'gradë kishte, por vërejti se kapiteni e shikoi një herë gjermanin në sy sikur po e pyeste për diçka e ky luejti kryet. Gjermani qëndronte me shalë të hapuna e duer të kryqëzue me në gjoks dhe e shikonte Ramen me sy të ftoftë.

— Ulu, Ramë, — i tha kapiteni, tue tregue një karrike, e mandej u ngërdhesh, si të donte me i thanë: «Tash të kam në dorë, eh?».

Ramës iu duk si i njoftun ky za, — një za i ashpër prej kapadaiu.

Po, ishte vërtetë za i njoftun. Iu kujtue. Kapiteni ishte një fytyrë e njoftun fort mirë: Ishte Maksut Bedra, qehajaj i dikurshëm i beut të Myzeqesë. Prej një katundi dhe dikur, bile, ishin rritë bashkë.

— Ti këtu... Maksut?

— Po, Ramë. Unë këtu. Pse çuditesh?

— Edhe kapiten?

— Edhe kapiten: njerëzit bajnë përparime, — u përgjegj tue u kokoratë si gjel deti në majë të karrikes.

Rama e shikoi, tue i mbërthye sytë e tij të mprehtë e plot urrejtje n'ata të Maksutit.

— Nuk çuditem aspak: Njerëz si ti kështu do të mbarojnë.

— Kurse njerëz si ti po mbarojnë ma keq.

— Vdekja me nder asht njëmijë herë ma e ambël se jeta e bleme me tradhëti... Si jeta e jote...

— Mjaft, Ramë... Ti ke me dhanë hesap këtu, e jo unë...

— Po, por... ja ku të çon rruga e keqe, o Mak-

sut Bedra. Qehaja ishe dhe qehaja mbete për jetë, or i shkretë...

Dhe e pështyni në turinj me sa forcë që kishte.

Maksuti vuni dorën në serrat e mezi tha «Oh! qen!» Hodhi dorën në brez, por gjermani e preku lehtë në sup. Rama s'u ndal:

— Gjaku i Selim Zelës e qindra të tjerëve si ai...

Atëhere kapiteni u hodh si ta kishte kafshue gjarpni. Përplasi grushtin mbi tryezë e gjithnji tue fshi serrat me dorën tjetër, me za të çjerrun u vrriti xhandarëve:

— Lidheni prap rebelin... Jepni disa kopaçe të forta. Të qesë gjak për goje!...

Xhandarët e kryen urdhnin e kapitenit, po Ram Sula nuk ulëriti e as nuk qiti gjak prej goje, pse nuk ndjente ma asgja.

Kur i hodhën një kovë me ujë të ftohët akull iu duk sikur erdhi pak në vete e sikur e kishte trupin të premë rriska rriska...

Pse kështu? Edhe një herë — për të qintën, për të mijtën herë — Maksut Bedra po e bante të vetën.

Zotnija, oficeri gjerman, me shalë të hapuna e duer të kryqëzue me në gjoks po shihte indiferent me kapelën e mënjanueme sipër vetullës e cigaren kësaj here të ndezun në skaj të buzëve të holla.

Maksuti përpigej mjaft me e kënaqë e ja njihte mirë dëshirat... E prandaj u tërbue ma keq që u pështy në sy të oficerit. Dhe kur ai hodhi cigaren për tokë, Maksuti e mori dhe e fiku në gjoksin e gjakosun të Ramës... Po Maksuti kishte mbetë qehaja dhe i zoti me ba gjithçka. E qe pra së ai, Ram Sula, ndodhej tash në duert e Maksut Bedrës, qehaja i

beut dje e tash kapiten i Ballit në shërbim të gjermanëve.

Mos rafsh kurr në duert e të ligut. . .

— 7 —

...Kishte humbë në kllapinë e randë të etheve kur e zgjuen me një shqelm. Çeli sytë. Një fener i dobët i ndritte mbi fytyrë. Mbylli sytë përsëri prej dritës.

— Ram Sula, — çou! — i tha kapiteni me t'egër.

— E si të çohem, si? Edhe këtu keni frigë. . .
Më mbani lidhë. . .

— Zgjidheni, — urdhnoi me za të ashpër e të premë Maksuti.

Sytë i ishin ajë prej etheve e pagjumësisë. Buzët e thame i dridheshin. Ndjeu zjarr të madh, etje të fortë: plaga i digjte keq. Tash i dukej sikur tanë trupi po ziente në një kazan të përvluem. Atë natë prapë e kishin mundue deri vonë, pesë orë rrjesht, që i ishin dukë të gjata sa jeta vetë. E Rama ishte këputë. Por asnjë fjalë, asnjë fjalë. Eh, Parti, Parti, zemra e ime, sikur ta dijshe ti, sikur të shifshe ti. . . Por ti din gjithçka, ti i njef, i don e i beson djelmt e tu. . .

— Po dridhesh Ram Sula?

— Prej plagës, Maksut Bedra, e jo prej frige.

— Ec para. . . Dhe e shtyu me forcë.

Kaluen korridorin e gjatë, të errët e të heshtun.

As gjysëm fjale. Dolën në heshtje në oborrin e kazermës.

Fresku i natës mbështolli fytyrën tanë zjarr të Ramës. Çoi sytë nalt, pa dashtë. Qielli ishte i

çelët. Dalloi disa yj që shndritnin si shpresa të bukura atje larg.

Kapiteni me kamxhikun në dorë jepte urdhna. Toga e xhandarëve ishte gati.

E vunë në mes.

— Marsh!...

Rama e kuptoi.

Heshtje e randë. Vetëm këpucët me thumba të xhandarëve që përplaseshin me kadencë trishtuese në zallin e oborrit lëshonin një jehonë të zezë.

Krramb... krramb... krramb!

Zalli dërrmohej me zhurmë nën hapat e xhandarëve që i afroheshin murit në fund të oborrit.

Arritën.

— Ndal!

Toga u ndal dhjetë hapa larg murit.

Dy xhandarë e çuen Ramën deri në fund — e kthyen me ballë kah toga.

Toga u ba gati.

Se si i erdhi Ramës me pa edhe një herë yjet atje nalt. Desht me vërejtë se cili shkëlqente ma tepër. Si dikur, në katund, kur ishte i vogël e, me kambënguljen e femijës, kërkonte me gjetë yllin e madh, atë që ndriste fort, fort, ma fort se të tjerët...

Po pse, pse i bahej, tash në fund, me krahasue fitoren me ata yj? As ai s'e dinte. Jo, jo! Fitorja asht shumë ma afer, shumë ma e ngrohtë se ata yj! Shokët e tij, Partia e tij e kishin mësue me besue fort në fitoren e popullit, me u përpjekë e me luftue për te. Ata — me dashuninë e tyne, me shembullin e tyne, — e kishin mësue me qenë gati edhe për këtë ditë...

Sa gja e çuditshme dhe, në të njejtën kohë e

nevojshme e qetësuese, ishte me mendue në këto çaste për shokët, për Partinë, për ata që gjithmonë ja patën ngrofë zemrën, e patën mësue me andrrue për shpresa të bukura, për agime të reja. Ata i kishte dashtë, i kishte pritë dhe kishte besue në ta. Parti... Fitore... Sa afër zemrës jeni!... Sa forcë e dashuni, sa besim e burri shtoni! Tash e gjithmonë. Në çaste të tilla që një herë, vetëm një herë vijnë në jetë, njihet njeriu i vërtetë, duket mbrendia e tij cullak, ashtu si ashi. E pse me kaq kambëngulje i vinte tash ndër mend fytyra shumë e qetë, buzët e mbledhuna të Nazmiut dhe vargjet që ai i pat mësue?

*«Anës detit i palarë,
anës dritës i paparë...»*

— Deri kur kështu? — pyeste — Tash më duket se po vjen fundi. Ja unë shoh dritë... dritë.

E u dridh. Po pse të dridhej? Mos u frigsue? Kërciti dhambët. U rrënqeth nga të ftohtit.

Maksut Bedra iu afrue tue u shkundë si kapadai me një ngërdheshje përbuzëse.

— Ram Sula — të ka ardhë fundi. Po e shef vetë.

E u ndal: me dorën urdhnuese të zgjatun që mbante bishtin e kamxhikut tregoi xhandarët me pushkët gati.

— Por ti veç e ke në dorë veten tande, jetën tande. Ti je i ri. A i shef? Xhandarët, pushkët... Janë për ty. Një urdhën... dhe lajmë duert me ty. Shkon andej nga s'vjen ma. Një hap të ndan nga jeta ose vdekja... Vetëm një fjalë të shpëton. Një fjalë... Fol Ram Sula, ke jetën tande në dorë...

— Ç'ka me thanë? Fjalën time e kam thanë qëkur... Asht fjala e Partisë, fjala e pushkës...

— Mos u ngut, Ram Sula — e ndërpreu si me të butë Maksuti. Mendo një herë, mendo mirë. Mendo për rininë tande, që po shkon kot, mendo për plakën tande, që të ka djalë të vetëm e të pret. Mendo... mendo një herë, Ramë.

— Kam mendue, kam mendue shumë mirë dhe një herë e përgjithmonë.

Kambët po e lenin. Zjarri i plagës po e mbërthente gjithkrah. Çoi dorën e majtë te plaga. Dhimbjet i shtoheshin.

— Fol Ram Sula — iu drejtue kapiteni, kësaj here me za të ashpër. Trego — dreqi të mori! Ke edhe pak minuta kohë të shpëtosh. Trego ku i keni bazat e me ke i mbani lidhjet me kryeqytetin, ku i keni depot. Trego vetëm kaq... Dhe kërko nga ne ç'të duesh...

— Jo asgja s'di, asgja...

— Si s'din asgja!

— Jo!!...

— Mendo mirë sa nuk asht vonë! Do ta paguejsh me kokë...

— Asgja nuk flas!... Asgja nuk më tremb!

Maksuti e mbërthëu për gjoksi, me të fortë:

— Asgja s'tregon? Fol mor i mallkuem, fol i poshtër... Fol harbut, klysh i Stalinit!

— Asnjë fjalë, Maksut Bedra. Asnjë fjalë tradhëtisë.

Maksuti u afrue edhe ma tepër. Sytë e zgurdulluem e të turbullt prej gjakut ja kishte ngulë si të donte me e gozhdue për muri, ndërsa grushti i dorës që mbante kamxhikun i ishte ngjitur në nofullën e djersitun të djaloshit.

Rama ndjeu ugarin e rakisë së keqe që avu-

llonte prej gojës gjysëm të hapun të Maksutit dhe me neveri ktheu fytyrën n'anën tjetër.

Kamxhiku i fishkulloi disa herë në fytyrë prej kah shpërtheu gjaku. Atëhere kapiteni e humbi durimin.

— Fol të them, qen i poshtër... Trego, i shitun — ulëriti me të madhe kapiteni.

Ramës iu mekën sytë, prej dhimbjes së tmer-shme e prej urrejtjes së fortë. Mezi qëndronte në kambë. Por urrejtja dhe krenaria përballë anmikut e mundën dhimbjen. Përgjigja! Përgjigja, qëndrimi partizan, burrnor i komunistit! Ja kjo, kjo asht përgjigja ma e bukur për këta... Për këta...

A ishte vdekje kjo a?

Kjo? Asgja, vdekja s'qenka asgja, kur vjen për një qëllim si ky, për nderin e partisë e të popullit. Një herë, vetëm një herë vdes, bre, njeriu. Por burrrat qëndrojnë, qëndrojnë e vdesin në kambë. Një herë. Dhe jetojnë përgjithmonë. Qendro, bre, Ram Sula: — i jepte zemër vetes.

N'atë çast, si vegim i fuqishëm, iu duk sikur po e shikonin me dashuni e buzëqeshje tre fytyra të shtrenjta për te: Nana, Nazmiu, Lumturia. Zgja-ti duert drejt tyne për me i rrokë e mos me i lëshue kurrë, por kuptoi se kapi erën, zbrastinë, asgjanë.

— Oh! — dhe kërciti dhambët aq fort sa iu duk sikur iu thyen.

Dhe foli, foli të vërtetën, që e dinte gjithë bo-ta!

— Do të flas, Maksut Bedra.

Maksuti ngriu nga vemendja.

— Ndigjoni pra, edhe ju, xhandarët e tij!...

U ndal, mori frymë thellë e me një za që si zhau-

rimë vërshimi të furishëm gjëmoi n'atë oborr ka-
zerme dhe ngadalë me forcën e zjarrtë të besimit
të tij shqiptoi:

— Tradhëtia nuk fiton kurrë... Kurrë...
Populli, populli asht i pavdekshëm! Ja, shikoni...
Filloi me zbardhë! Nata juej po vdes... Po vdes na-
ta juej! Po lind dita jonë, drita jonë.

...E u mbështet në murin e ftohët.

Mblodhi të gjithë fuqinë e vet dhe menjëherë
me shpejtësi, këputi lidhësat e bardha, që i mbështjellnin plagën e mandej me forcë, i dha plagës,
çori koren që kishte fillue me bulue...

Xhandarët panë copat e lidhësave të bardha
të nxime prej gjakut, panë langun e zi që dilte çu-
rg, fytyrën e dobsueme të djaloshit dhe sytë që i
lëshonin shkëndia. Ata, si të ishin shitue prej kësaj
pamjeje, shikonin të prekun djaloshin që i mbështetun për mur qëndronte, qëndronte e nuk donte
me ra.

Dhe disa tyta pushkësh u puqën me tokën. Ka-
piteni vikati njëherë me të madhe tue sha e tue
tundë kamxhikun, u mat me shqiptue fjalën «zjarr»
por. . :

U ndal. Atë askush s'e ndigjonte ma.

Ram Sula, i këputun, ra.

* * *

Nata po perëndonte.

Kishte fillue me zbardhë. Rrezet e para të
dritës puthën ambël fytyrën e zbetë të djaloshit që
kishte përçafue për të mbramen herë tokën që aq
fort e donte.

1947

PRITJA

Ishte matë shpesh me i thanë të birit:

— Puno me mend. Rueju. Kanë me të kapë. Por s'ja thoshte. Heshtja e të birit e ndalonte. Duhej me gjetë rastin e përshtatshëm. Mund të zemërohej e të ikte prej shtëpie. Ishte kokë më vete i biri.

E pra kishin ardhë kohë të këqia, shumë të këqia.

* * *

Ishin kohët e vështira të milicëve të Mustafa Krujës. Shtet-rrethimi i mbyllte herët njerëzit ndër shtëpia. Këpucët me thumba të patrullave gjëmonin randë nëpër rrugët e qytetit. S'guxonte kush me dalë pa leje. Veç ndonjëherë — shpesh herë — qetësia e natës prishej prej krizmesh e plasjesh të pushkëve e bombave. Trimat banin punën e tyre. S'e njihnin frikën. S'donin me ja dijtë për ligjet dhe patrullat e Mustafës, as për shtetërrëthim. Ata sulmonin, luftonin, e nganjëherë vdisnin...

Trimat luftojnë. Trimat vdesin.

* * *

Vetëm Astriti i mbeti ndër tre fëmijët që kishte pasë. Astriti ishte ma i vogli. I pari i vdiq shpejt, prej barkut, tjetrin pak ma të madh — e mori tuberkulozi. Tash edhe Astriti që do t'ishte mbështetja dhe ngushëllimi i tyne ban në krye të vet, nuk i ndigjon e as nuk ruhet. Eh sa u dashka fëmija në pleqni, aq ma tepër kur qenka i vetmi, kur i ke varë shpresat në te, kur mendon me e pasë dyrekun e shtëpisë, nderin e shtëpisë...

E donte si dritën e syve, ma tepër se dritën e syve. Por qe se ai s'e ndigjon. Ban mbas kokës së vet. Vërtet se asht i urtë, asht i drejtë e i ndershëm, por s'e ndigjon. S'e ndigjon me qenë ma i bindun, me ardhë ma herët në shtëpi, mos me u sjellë fort me shokë, mos me bajtë gjana «të mrapshta» ndër xhepa — me u ruejt pa folë gja të keqe. Ja përsëriste shpesh fjalën e urtë: «Gjuha-llap e dora-dap!». Ç'ka me i ba? S'e ndigjon për kijamet!

E ama s'flet. Ajo e shkreta vuen, ashtu në heshtje. Me zemër të dridhun pret gjithmonë të birin: I vjen gjaku në fytyrë vetëm kur troket dera, kur njef zanin e tij. Ajo e njef të birin edhe prej hapave që ndigjon në rrugicë, prej trokitjeve të derës.

— Edhe sonte, edhe sonte shpëtoi!... mendohte me zemër të lehtësueme.

Kanë ardhë kohë të këqia. Gjith ditën, e shkreta, ka këtë hall. Dhe asht mbarue, asht ba kock e lëkurë. Kujdesi për të birin e dobëson fort nanën.

Astriti kishte fillue me ndryshue. Bile kishte ndryshue krejt, nuk ishte ma ai i pari. Dikur ndo-

dhte që i jati të zemërohej kur Astriti u kushtonte kujdes të tepruem flokëve. «Mjaft ma ndejte në pasqyrë, nuk je vajzë!» — i pat thanë njëherë në rrëmbim e sipër.

Po tash ku janë ato kohë! Tash Astriti kokën e ka ba tullë. Teshat nuk guxon me ja hekurosë ma e ama. I mban ashtu, me gjuj e bëryla të gufuem e tanë rrudha. Pantallonat sport nuk i mbërthen në këmbë, por i len të varuna, i merr rëshqanë me këpucët e randa alpine. «Me këto mend që ka — thotë i ati — do të lente edhe mjekër. Po shyqyr që nuk ka fillue me i mbi».

Një herë nuk iu durue e i tha «Pse e ke lëshue veten kështu o Astrit? Kujdesu.» Por pa mendue gjatë, ky iu përgjegj: «Kështu duhet babë! S'kemi kohë të kujdesemi për veten! Borgjezët kanë kohë të hekurosen e të llustrosen...». I jati tundi kokën dhe pa e zgjatë shtoi: «Mirë që lan sytë në mëngjes...» dhe vazhdoi ta shohë i habitun të birin. Desht me e pyet se ç'janë këta borgjezë dhe nëse janë borgjezë të gjithë ata që janë të pastër, të rruem e të hekurosun... Por nuk e çoj ma gjatë bisedën.

* * *

Koha mëson.

Por erdhën kohë edhe ma të këqia, aso kohësh kur njerëzit vareshin te Pazari i ri, kur njerëzit zhdukeshin prej Simit¹⁾ ndër tunelet e tmershme të Shkambit të Kavajës. Në këto kohë stuhish flamurët shpalosen dhe zemrat gatuhën ma mirë ndërsa armët mprehen. Furtuna afrohet. Tash qetësi, para saj.

---

1) Organizatë terroriste e spiunazhit italian.

Sadikut dhe së shoqes u shkon mendja gjithmonë te e keqja. «Po sikur ta kapin?» — mendon e ama e Astritit për të birin. — Ai gjithmonë i ka të mbushun xhepat me ato të mallkuemet komunikata. Po sikur ta mendojnë në burg, po sikur... zoti na ruejt, larg nesh, m'u thaftë gjuha...» Frika e s'amës për të birin ja mbante zemrën gjithmonë të ngrime. Rreziku vjen pa pritë. Pushkët e bombat kërcasin për ditë, mu në mes të pazarit. Ja, pardje milicët vranë afër Vorrit të Bamit një djalosh, një punëtor të ri që mezi e kishte nana. Pak ma parë, vranë Qemalin. E kush nuk e njihfe atë farë djali? Asaj s'i harrohej kurrë Qemali, gjithmonë i mirë e i qeshun, që vinte nga njëherë edhe në shtëpinë e tyre, i rraskapitun, prej rrugës së gjatë, me rroba të flliquna e nganjëherë të grisuna prej baltave e ferrave të katundit. Ajo e donte dhe i dhimbsej si djali i vet. (Eh, sikur të jetonte djali i parë, kaq do t'ishte, sa Qemali! Ndoshta mund t'ishin edhe shokë.) Dhe ndër-sa e harronte, e pastronte i thoshte «Po mundoheni shumë, or bir!» «Kështu e ka lufta moj nanë, — i kishte thanë Qemali i qeshun.

Por Qemalin një ditë maji e vranë. Ata plumba goditën randë zemrat e të gjithëve, edhe të atyne që nuk e kishin njoftë: Qemali kishte dijtë me i prekë këto zemra, me i ba me rrahë me një ritëm, për një qëllim.

* * *

Astriti asht me rininë. Këtë e din Sadiku. E din edhe nana.

— Duhet me qenë ma të matun — po i flet një ditë, të birit — si e gjet rastin. — Duhet me ja drashtë sherrin hasmit, me ja pasë frigën pse asht hasëm i keq! Këto punë janë me zarar...

— E pse, mor babë, me ja drashtë sherrin hasmit? — i përgjigjet me hov Astriti. Desht me i thanë njëherë «oportunist» por u përmbajt. Pastaj ku e kuptonte plaku atë fjalë! — Pse me e pasë na frigë anmikun? A mos luftojmë për të shtremtën që të kemi frigë? Ti e din tash ma, or babë: na luftojmë për të drejtën, për lirinë, për jetën. Dhe kjo na jep guxim, na jep forcë e qëndresë; pse e dijmë çka asht lufta e jonë, si asht lufta e jonë. Dhe s'do të vonojë shumë kur i tanë populli do të mendojë si na dhe do të luftojë me ne, për lirinë e vet, për jetën e vet. Na jemi bijt e tij. Na luftojmë për shpëtimin, për çlirimin e tij. Na e ai jemi një. S'na ndan gja. E ja sepse, or babë, na nuk ja kemi frigën askujt, as anmikut ma të keq.

Plaku tundi kryet në shenj dyshimi dhe sikur të donte me i thanë: «Fol, fol, se po të ndigjoj! — dhe shtoi:

« Mirë, mirë, po ku ne — e ku ai. S'mund të matemi na me te. Ai të mbyt me asqer e me maqina. Na jemi popull i vogël, jemi vetëm... »

— Jo babë, nuk jemi vetëm! — kërceu Astriti. Ja shikoje këtë ç'thotë. — Dhe nxori prej gjinit një copë letër të palosun katërsh e ja dha të jatit. Kur e mori në dorë xha Sadiku e lëshoi përnjëherë në tokë sikur të kishte prekë një gacë zjarri të ndezun. E njofti, ishte një «komunikatë». Mustafa Kruja kishte lëshue një urdhën ato ditë që thoshte se kush mban ose shpërndan të tilla «komunikata» pushkatohet në vend... Dhe, tash, këto i biri i nxjerr prej xhepit si pa gja të keq e bile po ja sjell edhe në shtëpi!

Por e mori veten dhe si i turpnuem, tue mos dashtë me u tregue frikacak në sy të të birit e mo-

ri përsëri dhe mbasi vuni syzat filloi me lexue me rradhë. «Ve... ve... vdekje... fe... fe... fashizmit» — nuk dallohen mirë këto drej germash, apo sytë e mi e kanë fajin — tha.

— Ma jep mue ta lexoj — u hodh Astriti.

— Jo, jo, vetë, vetë...

Dhe Sadiku vazhdoi; «Buletin i «Zërit të Popullit». Ushtria e Kuqe heroike po i jep grushte të forta pushtuesve fashistë. Bashkimi Sovjetik është shpresa e madhe e njerëzimit. Populli shqiptar nuk është vetëm: Së bashku me të, për vdekjen e bishës fashiste lufton Bashkimi i madh Sovjetik, ushtria e kuqe heroike, miliona njerëz në vendet e pushtuara... Fronti i Lindjes, Moskë. Zyra sovjetike e informatave njofton...

Mbasi e lexoj xha Sadiku hoqi syzat, e palosi me kujdes letrën e fërkoji disa herë në gju dhe ja ktheu përsëri të birit.

Që atë ditë s'i foli ma për këtë punë. Asht e kotë, krejt e kotë. Mandej, fund i fundit, ai ka të drejtë, ata të gjithë kanë të drejtë...

* * *

Qysh i vogël Astriti kishte za t'ambël; i pëlqente me këndue. Në shkollë kishte mësue mirë mandolinën. Ma parë merрте ndonjë kangë prej atyne që i pëlqenin ma fort si «Karajfilat që ka Shkodra» ose ndonjë kangë korçare.

Por tani rallë kujtohej për to. Mandolinën e kishte hjedhë në një qoshe dhe vetëm e ama herë mbas here kur fshinte dhomën i hiqte edhe asaj pluhunin, simbas zakonit. Por një ditë i ati u çuditi e u gëzue kur ndigjoi n'atë anë tingujt e lehtë të mandolinës. Ai s'e vrau fort mendjen për kangët

që kësaj here nuk u ngjisinin ma atyre të parave, se këto kangë të reja ishin disi ma prekëse, të përvajshme, therëse. Një ditë tjetër e gjet të birin pranë dritares me mandolinën në dorë kah shikonte larg me sy të përlotun.

Dhe filloi me këndue një kangë, një kangë të re të çuditshme, mallëngjenjëse që Sadiku kurrë s'e kishte ndigjue. Ajo fliste për të rinj në Shkodër që ishin djegë për së gjalli vetëm mos me u ra në dorë pushtuesve. Veç kishin ba namin me ta! Si Oso Kuka. Ma mirë se Oso Kuka. Trima, heroj!

Një kangë tjetër që e merrte i biri ngadalë e kishte prekë fort Sadikun kur e ndigjoi për herë të parë. Ai s'kishte provue kurrë me parë fuqinë e çuditshme dehëse të atyne tingujve: Sadiku ishte rritë tue ndigjue vetëm tingujt e çakiçave që rrihnin hekurin në kudhrën e farkëtarit. Megjithate ajo kangë sikur e turbullonte, i trazonte çdo gja atje mbrenda, në gjoks.

Dhe kur, me dritë të fikun për mos me hy mushkajat, i zatetun në parmak të dritares, tue soditë mbramjen gjithmonë të bukur e të freskët verore të Tiranës, i biri, mendueshëm përsëriti motivin e njoftun. Sadiku qëndronte i heshtun megjithëse donte me e shoqnue.

Fjalët e asaj kange ishin ngulitë në mendjen dhe zemrën e tij.

*«Dal' ngadal' po vjen behari
Dalngadal po na vjen.
Nëpër fusha rritet bari
Dalngadal' po na vjen
Po na vjen, po na vjen
Bota zjen, bota zjen
shokët tanë kjo luftë na i rrëmben».*

Atë ditë, në sofër, Astriti u thotë, ashtu thjeshtë, si pa gja të keqe. — Nesër nuk do të vij për drekë.

Ishte e para herë që fliste kështu i premë, por i qetë.

Ishte e para herë që s'do të vinte për drekë. Baba e shikoi, rrudhi vetullat, e pyeti:

— Si? Nuk do të vijsh nesër?

— Jo, nuk do të vij.

— Pse?

— Sepse kam punë!

Kot me vazhdue ma gjatë. E njifshin djalin e tyre mirë. Po vendosi për diçka asht e mbarueme. S'e lot gja.

Nana e shikonte. Syt filluen me i shndritë. Zemra i dridhej nga mendimi për të nesërmen. Astriti e kuptonte. Dhe i foli:

— Mos druej, nanë. Do të shkoj deri në një katund këtu afër. Nuk do të jem vetëm. Kam edhe një shok që ti e njeh: Agronin. Me të do të shkoj. Mandej, mbrama do të kthehem prapë, bile para orës 8, patjetër. Do të nisemi nesër në mëngjes herët, në të gdhime ...

Të nesërmen pa zhurmë, te pusi, i hodhi fytyrës një kovë ujë të ftohët. Sa me hjekë gjumin. Fresku i mëngjesit dhe uji i ftohët i sollën mornica në trup. U drodh pak. I dukej sikur ishte rritë, ishte përtri forcash. Detyra e sotme, që i ngarkuen shokët e kish prekë pak, e kish dehë. Asht e para

punë me përgjegjësi, që i besuen shokët. Duhet me e krye patjetër, për me qenë i denjë për besimin e shokëve, për vetveten, për luftën. Asht punë me rrezik. Dhe kjo e dehu ma tepër. Ndjeu do të dridhuna në trup. Mos ishin të dridhurat e pritjes, e punës së re, e ndeshjes së madhe? Ishin të dridhurat e provës së parë, e besimit që i kishin dhënë shokët. «Me dalë faqebardhë! Mos me u koritë! Ky ishte kujdesi i tij kryesor, i vetmi që e shqetësonte, që s'e kishte lanë me mbyllë sy gjithë natën.

Te dera kishte dalë e ama me e përcjellë. Pa u kujtue ai, ishte çue para tij dhe kishte pregaditë diçka. I dha një pako të vogël. Nuk i tha «udha e mbarë». Por i tha shkurt:

— Na kto, kanë me t'u dashtë rrugës, janë do petulla me sheqer.

Ty të pëlqejnë...».

* * *

Për drekë sofrën e shtruen kot, sa për zakon. Asnjani s'i shkonte buka. Veç rrijshin si dy qyqe, vetëm, mendueshëm.

Ditët e verës janë të gjata, s'mbarojnë kurrë. Plaku sillej nëpër shtëpi, n'oborr. S'mund të qëndronte. Diçka kishte përbrenda, që e trazonte.

Në fund u vesh. Mori shkopin e kapelën, e ngadalë doli. Mori drejtimin e kafes atje, më të hymë të Pazarit të vjetër ku për ditë takohej në po atë vend, në po atë tryezë, me po ata miq.

Arrijti. I përshëndeti mërzitshëm. Mbështeti shkopin dhe vuni kapelën mbi një karrike bosh. Porositi një kafe. E kishte gojën t'idhët si zemrën. Në tryezat e tjera kërciste muhabeti dhe tavlla.

— Ç'kemi, ku kemi? Ndonjë të re? — pyeti njeni ndër ta.

— Ç'dëgjohet? Ç'flitet?

— More, lenë se ç'flitet, po morët vesht ndonjë send për atë ngjarjen? — filloi një i tretë.

— Për cilën ngjarje? — pyetën menjëherë të tjerët. Dhe u afruen pranë atij që fliste. Ai tha shkurt.

— Sot në drekë, asht ba një ndeshje me milicët në një katund këtu afër.

— Një ndeshje me milicët? Po kush u ndesh me ta?

Zemra e Sadikut filloi me rrahë me forcë.

— Thonë se kanë qenë disa të rinj. Veç paskan luftue si burrat. Edhe mbasi i rrethuen kishin qëndruer deri në fund.

— Sa vetë qenë? — pyeti me za të dridhshëm Sadiku.

— Dy, mor dy, të shkretët! E që të dy ishin të rinj.

— Pse, i pe ti? foli një tjetër.

— Po, mor, i pashë. Oh! Ma mirë mos t'i shifsha. Si ishin ba! Tmer, tmer! Kalojshe kah komanda e milicisë. Atje i kishin shtri që të merrte ibret populli. Atje i pashë të gjakosun, të coptuem çikçika!

Për Sadikun bota vinte rrotull. I shkoi mendja te Astriti i vet. Astriti ishte nisë në katund, me shokun e vet, me Agronin. Edhe ata ishin dy. Edhe ata ishin të rinj. S'duroi ma. U ngrit e iku.

Do të shkonte dikah, me kërkue me pyet, me shikue.

A asht e vërtetë? A asht e vërtetë që Astriti i tij të jetë coptue nga milicët? Jo, e pa mundun. Jo.

Astriti shpirti i tij ngushëllimi i tij, jeta e tij, nuk mund të mbaronte ashtu. Oh, jo, jo!

Ai ecte. Njerëz e gjana i dukeshin një, i dukeshin të turbullta, të pa kuptim.

Ecte, ecte kah e çojshin kambët. S'dinte as ai se kah, pa drejtim. Koka i peshonte randë. Trutë i vlojshin, sa s'delshin prej rrashti.

Astriti i vramë? I gjakosun e i coptuem? I shtrimë pa shpirt para komandës? Oh, jo jo! Nuk ashtë e mundun, kurrë, kurrë! Po sot, veç me këta katila çdo gjë mund të ndodhë.

Po ai ka qenë në katund vet i dytë, sot. Ai do të jetë rrethue nga milicët. Ai nuk u asht dorëzue. Po, po ai Astriti... E njoh unë kokën e tij...

I erdh një herë me shkue kah komanda. Me pyet, me pa.

Si? Me pa trupin e të birit, atje, të shtrimë, pa shpirt e të coptuem? Jo, as kjo, kurrë, kurrë! Mori rrugën e Dajtit, desht me humbë kohë, me tretë mendimet e veta të zeza, e me hjedhë dikah atë të keqe, atë mllef të randë që e mundon'e. Desht me u endë pa drejtim, me u kotë ashtu...

Po ngrysej.

Ngadalë, mori drejtimin e shtëpisë. As ai s'u kujtue kur arrijti. Hyni brenda. Pyeti si e kishte zakon:

— A ta mbylli derën? A ka ardhë Astriti?

Donte me e rrejtë të shoqen në këtë mënyrë. Ai e dinte se s'ka ardhë. Ai e dinte se s'ka me ardhë ma Astriti. Ndoshta kurrë ma...

Derën e mbylli.

Por shpresat nuk mbarojnë kurrë.

Edhe një gjysëm ore, dhe s'guxon kush me

qarkullue. Ma vonë qarkullojnë vetëm patrullat, fashistët me pushkë të ngrehuna gadi.

Astriti pat thanë: «Do të kthehem në mbramje para orës 8». Kur thotë Astriti një fjalë e mban. Para orës tetë. Sytë i ka gozhdue te sahati i murit. Para orës tetë do të vijë. Para orës së shtetrrrethimit. Sahati ecën. Koha kalon. Por ai s'po vjen. Tetë pa njëzet. Tetë pa një çerek... Tetë pa pesë... Edhe dy minuta... Shpresat dhe dëshpërimi kapërthehen me shpejtësi. I duket sikur ndigjon zhurmë hapash atje larg.

Çohet, shkon te dera, e hap. Por asgja. I ishte dukë. I heq rezen, me e pasë gati kur të vijë Astriti. Kështu ka thanë. Por koha ecë. E Astriti nuk duket. Ah, sikur të vinte! E shoqja e shikon atë, i hedh sytë me frikë e shpresë te ai edhe te sahati. Rrin më nj'anë, e topitun, e friksueme. Ah, sikur të kishte mundësi e forcë me e ndalë kohën! Me ndalë kohën e me pritë të birin, Astritin e saj që u vonue, që s'po vjen. Po pse, pse s'po vjen, Astriti? — pyet me shikimin e saj të trishtuem e megjithë qenien e saj të mbërthyeme kah e panjoftuna e tmershme.

Ora kaloi.

Astriti nuk po vjen ma.

Shpresat fillojnë me u venitë, për plakun: do të jenë të vërteta ato fjalë që ndigjoi sot në kafe. Astriti, Astriti do të jetë i copituem para milicisë. Eh, po, po — se ndryshe do të vinte. Diçka i ka ngja atij, pa tjetër, pa tjetër.

Sjellat nëpër dhomat e shkreta. Ushtima e hapave të tij e ban edhe ma të trishtueshme gjendjen. Ndalet. Ndigjon. Pret, pret, ndonjë zhurmë, ndonjë krizëm, ndonjë za, sado të largët, por që të

ndezë shpresat e shueme, zemrat e shkreta. Por, asgja. Vetëm qetësia e natës me yjt e heshtun që s'i thotë gja, që s'i jep shpresa. Si pa dashtë shkon në dhomën e të birit. Ndalet te dera. Shikon shtratin, shtratin e mbetun shkret. Afrohet me hapa të ngadalta, si me droje. Ndalet para tij. Ulet si para një vendi të shenjtë. Zhyt fytyrën në jastekun e të birit, e puth, e lag me lot, i merr erë dhe e njeh erën e tij të dashtun, të vetën. . . Çohet ngadalë. Kthehet; te dera ishte e shoqja, e ama e Astritit. Ajo kishte pa gjithëçka. Kishte kuptue gjithëçka.

Heshtje.

Shikimet kryqëzohen, flasin. Zemrat dridhen nga friga, nga friga e së vërtetës, që mund të jetë e kobëshme. Por ata nuk duen me e pranue këtë të vërtetë. Po, ai nuk erdhi, po sikur. . . Zoti na ruejt! Ata të dy — burrë e grue, ndenjën gjatë, gjatë pa folë me njani-tjetrin, pa shikue njani-tjetrin krejt në heshtje thue se kryqzimi i shikimeve të tyre mund të zbulonte të vërtetën, thue se po ruejshin një të vdekun. Se kur ruen të vdekunin nuk ban me folë. Nuk u hahej bukë. Nuk u flihej. Sadiku mezi i kapërdui dy pika ujë nëpër buzët e thame që i dridheshin. Oh, çaste të tmershme të pritjes sa të gjata e të randa që jeni! . .

Vonë, natën vonë, një derë trokiti, atje në krye të rrugës së tyre.

Sadiku u drodh — «Do të jetë diçka». U ngrit në kambë. Kaloi në ballkon. U përpoq me ndigjue ndonjë za, ndonjë zhurmë tjetër. Por asgja. Heshtje.

Dera kërsiti prap — kësaj here me forcë. Prap asgja. Kanë frigë bota me çelë dyert natën. Çdo të jetë vallë?

Vetëm zani i kojshisë u ndigjue. Mbas tij, një za i trashë.

«...Astrit...»

Vetëm kaq iu duk se ndigjoi Sadiku. Zemra filloi me i rrahë me hov. I thotë së shoqes, tue marrë frymë me zor:

— Do të jetë diçka për ne, për Astritin. O për të mirë, o për të keq. Ta hapim derën. Ti mbahu, mos u frigso.

Tue u dridhë, i afrohen derës të dy, së bashku, pothuejse ngjitë. Përtej rrugës këpucë të randa ush-tojnë, hapat afrohen gjithnji.

— Ja, ja... po vijnë...

Hapat ndalen. Dera froket me forcë. Sadiku s'pyet kush asht. Tue u dridhë heq shulin që e kish-te vue pak ma parë persëri dhe menjëherë hap derën. Para tij duket një burrë i gjatë, me tesha ushtarake.

— A asht kjo shtëpia e Astritit...

— Po, po çkërkoni? Kush jeni? Më tregoni... më tregoni shpejt.

— Jam...

— Mos vono, pashë hatrin e Zotit!... Folë, folë! I ka ndodhë gja Astritit, e kanë vra? Oh! Mos na mundo kështu!...

Burri i gjatë e i qetë filloi me qeshë.

— Mos u ban merak. Astriti asht shëndosh e mirë. Për këte erdha me ju lajmërue.

— Astriti shëndosh e mirë?... Astriti? Po ku e dini ju, po si e dini ju?

— Unë jam baba i Agronit, i shokut të Astritit. Në mëngjes herët të dy bashkë u nisën nga shtëpia e jonë. Do të ktheheshin në mbramje. Po kur, para se të ngrysej, më lajmërojnë se gjendeshin në një postë karabinjerie — të arrestuem!

— Si? të arrestuem?

— Po, se nuk kishin letër njoftimin me vete. Por s'kanë asnjë rrezik. Nuk u kanë xanë asgja të rrezikshme, asnjë dokument. Nesër kam shpresë se do t'i nxjerri që andej me miq...

Sadiku përsëriste me vete i turbulluem prej gëzimit të pa pritun.

— Astriti asht shëndosh' e mirë!... asht shëndosh e mirë... shqiptoi për nguti. E mandej si tue ardhë në vete prej kësaj goditjeje gëzimi të pabesueshëm, shtoi:

— Po ju, urdhnoni mbrendë. Pini një kafe; për shpyqr...

— Jo, jo, asht vonë. Natën e mirë!

* * *

Të ngurrosun në vend, ndërsa hapat shkriheshin atje larg me errësirën e natës, nana dhe baba shikuen drejt në sy njani tjetrin, pa muejtë me folë gysëm fjale, pa pasë nevojë me folë asgja. E ndoshta për herë të parë atë natë, ata e shikuen njani-tjetrin pa llahtarin e pritjes por me gëzim e shqetësim.

Po ata të dy të tjerët?

Ata dy të rinj që ishin të shtrimë, të coptuem e të gjakosun, para komandës së milicisë, po ata të dy? Kush do të jenë? Kush do të jenë?

Sadiku ja rrëfeu së shoqes gjithë ngjarjen. Ajo me lot në sy, pëshpëriti:

— Edhe ata janë djelm nanash!...

1945

NJËZET DITËT E MBRAME...

(DISA FLETË DITARI)

Këto pak fletë ditari përfshijnë ngjarje të thjeshta, të zakonshme të një reparti të vogël partizan gjatë njëzet ditëve të fundit të robnisë. Ato, si do ta shohin vetë lexuesit, janë shënime e përshtypje të hjedhuna ashtu për ngut midis një marshimi, një ndeshje ose një bisede, përshtypje e shënime që duket sikur janë përshkue nga ethet e fitores së afërt, sikur brumi i tyne të jetë ngjeshë me gjak, mundime, dashuni, urrejtje, shpresa.

Unë e pata njoftë auktorin e këtyne fletëve në një njësi partizane ndërsa, po baheshim gadi me kalue për në veri. Në fillim nuk e vumë re njani tjetrin. Ai rrinte i strukun në një qoshe, me shikimin andrrues e të hupun të një poeti të dështuem, dhe bahej i gjallë vetëm kur pyesnin për te, ose i kërkonin ndonjë punë. E quejshin Gjergj. Ishte fytyrë vogël, me buzë të holla, si të ngrituna në një shprehje pakënaqesie të përherëshme dhe veç sytë që i nxirrnin shkëndia dhe flokët rebelë që i binin në ballin e gjanë, i jepnin një pamje të hijëshme, atë të ngjallte besim e të

bante për vete. Ai punonte në axhit-prop, si quhej aso kohe sektori që merrej me agjitationin e propagandën n'ushtri. — Ma vonë, puna e solli që të takohem ma shpesh me të, ta njoh për së afërmi, të çmoj e të due shumë shpirtin e tij të pasun, të dlihtë e trim.

Ai ishte djalë malcije, dhe prej maleve të veta kishte trashëgue, me sa duket, jo vetëm burrninë e karakterit, por edhe lirismin e hollë, mprehtësinë dhe lakonizmin e gjykimit. Na u miqësuem shpejt e fort. Ai sa kishte ikë prej burgjeve fashiste dhe ishte shumë i gëzuem që si partizan, po merrte pjesë në çlirimin e Atdheut e pra tash edhe në çlirimin e krahinës e të katundit të vet.

Veç kah rrinte ashtu si i mpimë, si i humbun, mue më dukej se diçka e mundonte. Dhe një ditë e nxori mllëfin e vet: «Kam me ikë, kam me ikë prej këndejl!» Dhe kur më pa mue se po e shikojshe me dyshim e si tue i thanë mos ka luejt nga mendt, shtoi tue qeshë: «Jo bre burrë i dheut mos kujto se Gjergji asht dezertor. Kurr e për jetë. Por unë nuk jam për zyra, në një kohë kur kerset pushka. Boll kam ndej nëpër katër muret e burgjeve. Do të shkoj me partizanët atje ku ka tym e barut, ku kërcet pushka e bomba, të luftoj, të hakmerrem, të hakmerrem, për vujejtjet e mia, të njerëzve të mi, të popullit tem». — I tillë ishte Gjergji. Ma vonë u ndamë me besën se miqësinë tonë do ta vazhdojshim e forcojshim. Por s'ishte thanë kështu.

Nga letrat e shkurta që më shkruente ma vonë, (me postën partizane unë vazhdojshe me marrë prej Gjergjit letra ose pusulla të vogla që kujtonin miqësinë tonë të zemrës deri sa reparti i tij i përfshimë në Divizionin e VI S. kaloi kufinin shqiptar

për me marrë pjesë në çlirimin e Jugosllavisë) mora vesht se ishte shumë i gëzuem se ja doli në krye të shkëputej nga «telashet e agjitacionit» e të hidhej në repartet, në fillim si partizan i thjeshtë, si komandant skuadre e ma vonë si komandant kompanie. Letra e fundit që pata marrë prej tij ishte shkruar në Podgoricë në dhjetor dhe më njoftonte se do të vazhdonin sulmin kundër fashistëve gjermanë e ustashë, për me ndihmë edhe në çlirimin e Jugosllavisë. Me njoftonte n'atë letër se kishte qënë në katundin e vet, buzë kufinit, se kishte pa shtëpinë e vet të djegun prej fashistëve e bajraktarëve që ishte ba varri i nanës së vet plakë. Fashistët i kishin vuar zjarrin shtëpisë, tue e mbyllë derën nga jashtë dhe plaka kishte vdekë mbrendë e përcëllume. Një vëlla, ma të madhin, ja kishin internue në Gjermani dhe për të nuk kishte shpresa. Letrën e përfundonte me këto fjalë: «Ani, shpia jonë nuk asht gjakhupun. Edhe në vdeksha unë — ka kush na e merr hakun: Jeni ju, vllaznit tonë, populli ynë i lirë!»

.....

8 nanduer 1944

Borë. Të ftohtit filloi. Dy ditëlindje të shqueme, të lavdishme për ne, ditën e Revolucionit të madh të Tetorit dhe atë të themelimit të partisë, partizanët po i kremtojnë ndër pozicione, në murlanin e malcisë të ngrohun prej flakës jetëdhanëse të këtyne ngjarjeve të mëdha. Jemi në Kabash të Pukës.

Disa partizanë erdhën me ndenjë me ne. Kur u afruen, njani prej tyre, tha: «Nuk deshëm të ulemi. Edhe këtu qenka njësoj ftohët si jashtë. Erdhëm të

dëgjojmë Moskën. Sot asht 7 Nandori!» Na kishim harrue masën e kohës. Kur gjetëm Moskën, me radion tonë së cilës mezi i punojshin akumulatorët, nuk morëm vesh gja: por zemrat tona ndjenin se po flisnin fitimtarët, shokët dhe vllaznit tanë. Dita e revolucionit dhe dita e partisë sonë u kremtuen në malet tona në borë e në të ftohët por me zemra të ngrohta, e me sulme të reja kundër anmiqve.

Na zu bora e parë, me pushkë në dorë, te zbatun, të zdeshun, pa bukë. Luftime ka për ditë, për natë. Rruga Shkodër — Kukës asht e vetmja arterje që i ka mbetë anmikut nga kjo anë. Duhet me e pre. Rruga do sulmue patjetër: nuk duhet me i lanë me kalue rahat, ata katila. Por autokollonat janë të gjata, shumë të gjata. Nganjëherë vargu i maqinave nuk pritët gjith natën, gjith ditën. Dhe ato janë të armatosuna e shumë të ruajtuna.

Në Pukë janë grumbullue bashibozukët e Pashuk Bibës. Janë klyshët e Gestapos. U ruejnë rruqën e tërheqjes, shpindën. Por na as në Pukë nuk i lamë rahat. Nazistat kanë përforcue pozicionet e tyre për rreth Pukës, janë zhytë në betonarme. Ja kanë frigën një sulmi të papritun nga ana e partizanëve.

Atje afër, këndeje dhe andej rrugës vepron Batalioni i Katërt, ose si e quejnë në përkëdhelje, «Batalioni i Rinisë». Të gjithë trima. Ai batalion, vetëm një kapitull ka mësue mirë nga taktika e luftimeve: sulmin. Gjithmonë në sulm. Disa net përpara i zhguli gjermanët nga pozicione të fortifikueme. Mori disa kodra. Të nesërmen erdhi urdhni i tërheqjes. Por natën e 4 nandorit disa maja të tjera rreth Pukës duheshin sulmue. Dhe kompania e II sulmon, me komandantin dhe komisarin në krye. Na

zistët ishin strukë ndër fortifikata me beton. Ma përtej ishin çadrat e tyne. Partizanët u afrohen: 4-5 m. larg. Përleshje, trup me trup, me thika, me qyta pushkësh, me grushta. Komandanti (vritet ndërsa u thurret «Para partizanë, t'i kapim me dorë qafirët!» Edhe komisari gjithmonë i pari ndër sulme, bije. ndërsa i dërmon me granata. Çerdhja e anmikut shpartallohet. Partizanët e kryen detyrën luftarake.

Luftime, për ditë për natë. Po ai batalion, batalioni i rinisë, pat luftue edhe në Rapje. Ehu, ç'dasëm ishte asaj dite. Ishte një garë me guxim e heroizëm në mes partizanëve. Kush e kush të digjte ma shumë maqina anmike, kush e kush të vriste ma shumë nazista. Një mitralier nga se s'ishte i knaqun prej pozicionit ku e kishin caktue, me mitralozin në dorë, rrëshqanthi, avitet fare afër rrugës, në hendekun përbri asaj. Atje ban kërدينë. Të gjithë karikatorët i shpraz. Diktohet. Plagoset randë e s'mund të tërhiqet. Kujtohet se s'asht ma në gjendje me qëndrue. Kujtohet për mitralozin që i kishin besue shokët. Me sa krenari e mbante. E tash me ua dhanë anmiqve? Jo, shokve, shokve, atyne, që do ta përdornin prap, me nder, me fitim, për liri, për hakmarrje! Shokëve, pra, shokëve mitralozin! Mbledh forcat e fundit dhe i ep krah: mitralozi i lehtë kthen prap ndër duer të shokëve. Por ai çohet edhe një herë: ban dy hapa, del në xhade dhe sulmon me revolver dhe granatë maqinat... ato digjen...

Mbas dy orësh, shokët e gjejnë trupin e tij të përcëlluem bri maqinave të shkatërrueme naziste.

Kështu, luftojnë partizanët tanë dhe kështu vdesin...

Prej Puke anmiku gjuejti me top të lehtë. Narelen e Kabashit ku ndodhemi ne, në kambë të Pukës. Qëllimi: Me trembë, me trembë popullsinë. Terrori asht zakon për të. Në mbramjen e 7 nandorit hodhi disa predha të lehta. Dikush u tremb pak në fillim, pse zhurma e luftës po ndihej ma afër shtëpive të tyne. Një plakë, e kërrusun nga koha e nga hallet, me gjysëm zani na tha: «Kur ju kena me vedi s'trembena. Por mos e dhashtë zoti me u largue ju...» Nuk vazhdoi ma. Donte me thanë:

«Atëhere na jena të mbaruem sepse ata janë katila janë katila».

Një shok i tha: «Moj nane, partizanët kanë kalue gjith ata male për me ardhë deri këtu deri te ju. Ku janë partizanët, atje asht liria. Pa i përzanë ata hora, pa e pastrue vendin mirë prej plehnave si Kol Biba me shokë, nuk largohen partizanët këndeje, moj nane. Mos u ban merak».

Në mbramje vonë, disa skuadra iu ngjitën faqes së malit të Pukës. Urdhni ishte: me i sulmue pozicionet e artilerisë anmike dhe o me i xanë o me i shpërngulë që andej.

Natë. Terr. Asgja nuk shifet vetëm tokë, gur, shkozë. Duert punojnë bashkë me kambët: duhet me ecë rrëshqanthi me çdo mënyrë shpejt e me kujdes. Anmiku mund të diktojë lëvizjet. Por ai hesht. Çdo të jetë? Një shok arrin i pari. Lëshon zanin. «Asgja s'duket. Sheshi, prej kah na gjuejtën, sonte asht bosh!»

Anmiku asht shpërngulë këndeje nga friga se mos e sulmojnë natën. Se natën, sidomos natën

anmiku ua ka frigën shumë partizanëve. Nata asht e jona. Edhe dita asht e jona se na sjellim dritën!

«Ta marrë djalli— kujtuem se do të bahej batalioni ynë me artileri!» — thotë një shok.

«Edhe me artileri do të bahet, s'kanë se ku t'i çojnë topat» iu përgjegj tjetri.—

Të nesërmen gjamë topash dëgjohet përtej Narrelës. Mëngjes i ftohët. Thonë se i kanë vue topin Qerretit — një katund i mirë dy orë larg nesh. Ma vonë e marrim vesht se ç'ka ndodhë: bashi-bozukët e Pashuk Bibës, të ndihmuem nga topat e mitralozat e randë gjermanë, hapin zjarrin papritë, kundër popullsisë së pambrojtun e shtëpijave të Qerretit. Ulen në katund: fillojnë me djegë e me vra. Nuk guxojnë me u ulë atje ku ka partizanë. Qëllimi: me terrorizue, me këtë shembull fshatet që janë me luftën. Me ba atë që kanë ba kudo në jugë, në Skrapar, Mallakastër, Kurvelesh, në Pezë e gjithkah. Në Qerret djegin disa shtëpi, të pambrojtuna, vrasin disa pleq, disa fëmijë dhe gra. Shpëtojnë pa u djegë shtëpijat e atyne që qëndruen ndër to me armë në dorë, ato shtëpija që u banë kësh-tjella. Atyne shtëpijave prej kah delte zjarri i pushkëve mbrojtëse, nuk guxonin me iu afrue, katilët. Efekti i terrorit që i kundërt nga ai që mendonin «trimat» e Pashukut. Tashi popullsia pau me sy, kësaj here për së afërmi shpirtin katil të milicëve të Kol Bibës. Për të gjithë që një mësim i mirë: «Kush u qëndroka me pushkë katilave — rueka jetën, gjanë edhe erzin. ndihmoka vedin edhe partizanët». Ky asht morali.

14 nanduer.—

Prej Narrele deri në Iballë rruga asht e gjatë, lodhëse. Një ditë në kambë.

Dikur, bajraktarët e këtushëm, për me ngucë lakmin e tyne dhe me shtypë krenarin' e malsorëve trima po të vorfën të këtyne anëve kishin trillue këto fjalë: «Pukë e Iballe njëzet e katër pare!» Por nuk asht kështu. Këtu jetojnë njerëz që kanë njoftë çka asht shtypja, mjerimi, mashtrimi. Këta njerëz «mbahen me kanu», por nuk nguten me shkue si sqapi te kasapi. Megjithatë Kol Biba, katil e demagog si gjithë fashistat, mashtrori disa njerëz prej këtyne anëve. Po mashtrimi nuk zgjati shumë. Partizanët zunë Iballen e Kolë Bibës dhe fjala e tyne për liri e barazi jehoi fuqishëm në zemrat e rreshkuna të malsorëve. Ata filluen me mbushë radhët tona. Vorfnia dhe padija, bajraktarizmi dhe fanatizmi fetar ishin aleatët e atyne që shtypën e shfrytëzuen me shekuj banorët e përvuejtun e të mirë të këtyne maleve. Na, partizanët erdhëm me zhdukë vorfninë, padien e bajraktarët. Por vështirë vështirë do ta kemi me fanatizmin fetar.

Zefi ka gruen e dy fëmijë. Lecka-lecka. Cungu i drunit asht jastek. Shtëpia e tij-një kasolle gjysëm e rrënueme ku era nga jashtë tue u përzi me tymin e druve të njomë të zen fytin e të verbon. «Ku vete or Zef? Në Pukë për pazar, a?» — e pyetëm kur në mëngjes kishte vue në qafë të vetmin keç që kishte dhe po delte.

«Jo qe besa! Për tu prifti: ja kam borxh qe këtë gja qysh prej pashkëve!»

Na u desht me i folë gjate Zefit për me e bindë se keci asht i fëmijve të tij e jo i priftit, që jetonte parazit në qelën e tij të rehatëshme me të gjitha të mirat e zotit që i kishin sigurue njerëz besimtarë, të frigshëm e injorantë si ai. E po të mos ishte nami i partizanit, Zefi nuk do të bindej fort prej

fjalëve tona. Kecin nuk e gëzoi prifti, por fëmijt e Zefit!

15 nanduer.

Mbramë bujtën me ne dy të rinj. Kishin ikë nga Prishtina.

Na treguen për terrorin fashist kundër shokëve tanë. Bishat fashiste të tërbueme për humbjet e mëdha në Lindje, në Ballkan e në Shqipni po hakmerren në mënyrën ma të poshtër, po torturojnë e pushkatojnë shokët tanë, njerëzit tanë.

O tmer!

M'u kujtuen shokët e mi me të cilët së bashku ndamë vujtjet e burgut në Tiranë e që fashistët na i rrëmbyen. Oh, Gjika, Gjika i em i dashun, a do të jetë ma, po Llazari, Gaqua, Zeqiri e qindra të tjerë a do të jenë gjallë, a po do të jenë kositë prej plumbit fashist?

— Po ju, or shokë, si shpëtuet?

— Për mrekulli! Me short... Ditën e parë nuk na ra shorti i shokëve të tjerë. Na ishim me ata që banë gropat, ditën e dytë nuk pritëm ma, sa na qitën në punë, ikëm...

Prej atyne që do të pushkatoheshin vetëm njani kishte shpëtue. I xhveshun lakuriq, po shoqnohej në gropën e vdekjes, larg nga barrikatat prej dy «es-esëvet» t'armatosun me automatikë, ndër-sa zhurma shurdhuese e një motori duhej të mbulonte ekzekutimet. Partizani nuk priti ma gjatë. Me një grusht të randë hodhi poshtë një roje. Tjetrin e shtyni fort dhe tue përfitue nga errësina e shiu vrapoi me të madhe tue i dredhue plumbave...

Thanë se mujti me kalue edhe telat e kampit
e me shpëtue.

Lufta për jetën!

Po të tjerët?

Na heshtëm. N'atë heshtje të thellë, u duk për
një çast sikur po ndigjohet tik-taku i ngadal-
shëm, hakmarrës i zemrave partizane.

18 nanduer.

Edhe Puka u muerr. Me sulm, me befasi. Rob e
plaçkë partizane. Midis tyne edhe tre topa: ata që
na gjuejtën. Kanë me na hy në punë. Partizanëve
çdo gja u hyn në punë.

Komisari po u flet shokëve të tij. Ata janë ulë
për rreth në tokë, kambëkryq dhe ndigjojnë me ve-
mendje. Dikush mundohet me shkruë diçka në
ndonjë fletore. Komisari, në kambë po flet, por fja-
la e tij kësaj here asht ma e përmbajtn, ma e kur-
syeme.

«Shokë! Anmiku ditët i ka të numurueme. Pu-
kën e çliruem. Rruga Shkodër-Kukës u pre për
të, përgjithmonë. Në këto male ku kishte bërë çer-
dhen e vet varfëria, injoranca e prapambetja — ne
sjellim fjalën e Partisë, dritën e Partisë. Ne, parti-
zanët, me luftën dhe punën tonë duhet të jemi,
si kemi qenë, shembull nderi e trimërie. Popu-
lli ynë na do me gjith shpirt, ai asht kurdoherë me
ne, sepse edhe ne jemi të tijët.

Ja seç i shkruen shtabit të batalionit baba i
një shoku tonë dëshmor që ra në fushën e nderit,
për çlirimin e Atdheut».

Dhe komisari lexoi këtë letër që i preku të gji-
thë.

«Trima të paharruar!

Një plak, babë me shpirt hakmarrës kundra pushtuesit dhe gjembave të poshtër të vendit, larg jush, shumë larg, ju dërgon përshëndetjet e veta shoqërore dhe revolucionare.

Para pak ditësh mora ngushëllimet t'uaja të nxehta për vdekjen heroike të djalit tim dhe ju falënderoj. Besomëni o djem se në fillim shumë u pikëllova por diçka e fshehtë, diçka e pashpjegueshme më bëri më vonë të përmbahem.

Ishte zëri i partisë, zëri i çlirimit të dyfishtë që më fliste dhe më thoshte: «Dinë partizanët të rrojnë, por dinë edhe të vdesin».

Një gjë, o vëllezër të vërtetë të djalit tim, më bën që të hidhërohem. Sepse nuk kam djalë tjetër në moshën që ta dërgoj të zerë vendin e të vllait, që të vazhdojë luftën çlirimtare. Ah! Sikur mosha e shkuar të mos më kishte mposhtur, do të isha që me kohë pranë jush.

Fitimtarë, me lavdi dhe me nder të na ktheheni!»

23 nanduer

Gjithçka lanë mbrapa shkatërruen nazistët. Nuk ka qenë munda dhe djersa e tyne. S'u dhimset asgja për me shkatërrue.

Kur shkelet mbi gjak popujsh, me shkelë mbi djersën e tyne nuk asht gja e vështirë. Këtë ua ka mësue praktika atyne dhe filozofia e «Hern Volkut» ose e «popullit zotni».

Natë me hanë. Po lamë Pukën që shpëtoi përgjithmonë prej zgjedhës fashiste.

Ecim 'xhades. Partizanët marshojnë në trish kolonë.

— Ejani t'ja marrim këngës një herë, o shokë!
— thërret dikush.

Dhe kanga fillon: e hareshme, e fuqishme. Gjokset partizane buçasin nga gëzimi i fitores. E dijnë se anmikut i ka ardhë fundi. E dijnë se tradhëtarëve po u afrohet vdekja. Hakmarrjen partizanët nuk e harrojnë kurrë.

Kanga partizane gjëmon e fortë e krenare nëpër atë rrugë gjarpnuese dhe duket sikur edhe ato male krenare e përpijnë dhe përsërisin:

*«Malet me blerim mbuluar
Plot me bukuri, bum,
Dhe shqiptarët të gëzuar
Dalin për liri!»*

Por midis kangës e shpotis, partizanët kanë hallet e tyne. Një partizane e re ankohet:

— Topat si do të kalohen? Po municioni e materiali tjetër? — Ajo ka ndigjue se Gomsiqja asht lum i keq, i rrëmbyeshëm.

— Do të kalohet gjithçka!

— Po si?

— Do të shofish se si.

Dinamiti gjerman, i përdorun pa kursim, e kishte prishe keq urën e bukur të Gomsiqes. Vetëm anët e saj dukeshin. Asgja tjetër. Nga rruga në ujë janë 100 m. Rrypinë thik teposhtë. Partizanët ndreqën një shteg. U ulën poshtë. Pak ma larg mbi disa shkambinj të dalun sipër ujit të furishëm u hodhën dërrasat:

«Ura» u ndreq. Filloi kalimi i Gomsiqes njëqind metro nën kambët e urës së prishun.

— Po topat?

Për partizanin asgja nuk asht e pamundun.

Ban gjithçka, sakrifikon edhe veten po të jetë nevoja, veç t'ja arrijë qëllimit, fitores. Provat janë të tepërta.

Vijnë topat.

Të gjithë shikojnë n'atë anë, e në këtë anë të lumit. Si do të kalojnë topat? Shkathtësia e shokëve provohet edhe një herë.

Topat coptohen më trishë. Gjashtëmbëdhjetë partizanë futen në ujë deri në fyt. Vetëm koka dhe duert që mbajnë pjesët e topave duken. Bahen urë e gjallë. Uji i rrëmbyshëm përplaset me furi, tue ba shkumë të bardha ndër ta. Duken si shkambij që lëvizin.

Topat kaluen dorë më dorë, sipër urës njerëzore. Partizanët dolën në bregun tjetër. I gjithë materiali u hodh në këtë anë. Edhe topat.

Kështu Gomsiqja që shkumëzonte me vrull u kalue me gjithë topat dhe materialin tjetër. Kështu partizanët fituen edhe kundër Gomsiqes së egër e të rrëmbyeshme edhe kundër shkatrrimit anmik.

Një partizan i bamë qull nga uji i lumit e djer sa më tha, ndërsa po shifte gjurmat e urës së dikurshme:

— Si duket gjermanët nga friga kanë kujtue se po i ndjek një ushtri e motorizueme!

Një shok tjetër që e dëgjoi, aty pranë, ja priti:

— Se mos vlejmë ma pak se ushtritë e motorizueme? Edhe ushtrinë, si njeriun, nuk e ban guna, por puna. . .

Po kalojshin topat, krenija e partizanëve! Dikur s'kishim as mortaja të lehta. E, dikur, ma përpara, në fillim fare s'kishim as pushkë! Ndërsa sot. . . Sot i fituem të gjitha, vetë! Vetë dhe me ndihmën e . . . anmikut!

24 nanduer

Gomisqja iku dhe u harrue — megjithë ujin e e saj të shpejtë e të rrëmbyeshëm. Tash kemi përpara Drinin—Drinin e lashtë, të qetë në dukje, po të furishëm.

Edhe ura e Vaut të Dejës asht hjedhë në erë: fashistët janë anmiqtë e urave, të punës krijuese të njerëzve.

Prej bregut tjetër — dallojmë në mëngjesin e mjergullt lëvizje, maqina. Ma vonë filluen krizmat e artilerisë; dy, pesë, dhjetë predha.

— Po na gjuejnë, katilat, me top!

— Kujtojnë se mos kthehemi, kështu, prap në Pukë. Janë habitë që e kaluem kaq shpejt Gomsiqen. Nuk na pritshin.

Por do t'habiten edhe ma tepër kur tu përgjigjemi me gjuhën e tyne, me mjetet e tyne, me topat e tyne.

U ndigjue urdhni:

«Përpara artilerinë partizane!» Dhe partizanët që s'kishin qenë kurrë artiljerë gjetën do predha të palaguna dhe me topat që u kishin marrë gjermanëve në Pukë filluen...

Një... dy... tri...

E para nuk u duk se ku ra. E dyta — një kilometër larg objektivit. E treta...

Për ma tepër s'kishte nevojë. Fashistët ngritën lekat dhe ua mbathën kambëve.

Partizanët, këndej bregut ja morën kangës:

«N'ato fusha n'ato male rripa rripa!»

Mesnata kishte kalue dhe hana e plotë ndriçon-te sheshin si të trishtuem pranë dyqaneve të mbylluna të Vaut të Dejës. Shtabi i brigadës ishte mble-

dhë në kambë. Komandanti i dha porositë e fundit Kolecit, oficerit të zbulimit. Ai i pari, do të kalonte në bregun tjetër me një lundër të vogël, i ndihmuem nga një vozator vendas. Koleci kishte për detyrë të vendoste lidhjet me organizatën e partisë të Shkodrës, prandaj kishte marë edhe letra me vete. Pararoja jonë. Zbulimi ynë.

Kur lundra e Kolecit po bahej gadi me rrëshqitë në ujë komisari iu afru dhe i kërkoi me të butë letrën. «Kam me shtue diçka. Ta dërgoj ma vonë. Na njofto shpejt gjendjen».

Lundra u zhduk si hije në sipërfaqen e qetë të Drinit. Dallohej tue u zvogëlue vetëm këmisha dhe brekët e bardha e të gjata të lundërtarit që n'atë mjegull hije dritash dukej si Karonti i le gjendës. Ata dolën në breg. Na pritshim. Asgja. Kaluen 5,10,15 minuta të gjata. Asgja, asnjë shenjë alarmi, asnjë krizëm. Ndëgjohen vetëm disa lehje qejsh: shoku ynë kishte hy në katund. Ma vonë morëm njoftimet e para dhe të mjaftueshme për ne: anmiqtë janë tërheqë në fortifikatat e kodrave të Rrenxit.

Na kaluem me shtabin në bregun tjetër. Shpëtuem për pak pa u përmbysë. U desh zotësia e lundërtarit trim e të regjun me e nxjerrë lundrën prej rrymës së furishme të Drinit, që e rrëmbeu. Megjithatë rryma na përplasi nja një kilometër përtej vendit ku duhej të hidheshim, mbasi provuem edhe emocionet e luftës kundër natyrës.

Në mëngjes takuem Kolecin dy katunde ma thellë. Me sytë e ajtun prej pagjumësisë ai më tha: «Kur më mori komisari letrën kuptova se çfarë rreziku po më pritte: Shkojshe kah të papritunat. Ishte e drejtë — asgja s'duhet t'i bjerë në dorë anmikut».

Atë natë u sulmuen pozitat e fortifikueme gjermane te kodrat e Renxhit. U ba hataja ndër gjermanë që s'e pritshin sulmin. Edhe prej nesh pat humbje.

27 nanduer

Nesër dita e gjakut.

Sot, duket si ditë pranvere.

Prej kodrave të Drishtit krizma e pushkëve partizane dëgjohet atje përtej, në Shkodrën që po jeton orët e mbrame të robnisë.

— Nesër - dita e pranverës sonë të re, të mrekullueshme.

Shkodra asht e robnueme gjithnji.

Anmiku e mban. Tradhëtarët janë grumbullue si plehnat në skajin e shtëpisë sonë. Por tash u ka ardhë fundi: si anmikut, si tradhëtarëve. Fshesa jonë e zjarrtë do t'i përlejë.

Partizanët afrohen. Dhe afrohen kudo, me luftë. Janë ba tmeri i anmikut. Janë ba xhebrailët e tradhëtisë. Mbramë patrulla jonë e pararojës afër Drishtit zuni një grup njerëzish të armatosun e mushka të ngarkueme me mall. Ishin disa malësorë që ktheheshin prej Shkodre. U ba pushkë me ta, deri sa u dorëzuen. Por kryetari mundi t'ikë. Mundi t'i shpëtojë përkohësisht hakmarrjes së popullit koka e Ballit, fashisti e gjaksori Jup Kazazi. Por malet tona të dliarta nuk mund të bahen strehë e turpit. Toka ka me e mbulue dhe përpi tradhëtinë.

Rrethi po ngushtohet.

Nesër, 28 nanduer, dita e pamvarësisë, rrethi mund të mbyllet dhe do të mbyllet. Nesër pa tjetër.

Sot, vetëm një shteg i ka mbetë anmikut. Ve-

tëm një shteg me u tërhjekë deri në Podgoricë. Vetëm deri në Podgoricë. Dhe vetëm sot.

Por, edhe këtë shteg do t'ja mbyllim. Do t'ja mbyllim përgjithmonë nesër, në ditën e gjakut, na, bijt e këtij vendi — dukagjinas e kelmendas me Labin e Myzeqarin — të gjithë shokë e vllazën, të bashkuem për jet' e mot. Me zemër të përmallueme, brohoritëm me pushkët nalt.

— Flamurin e lirisë, flamurin e partisë — ta ngrehim në Rozafat!

28 nanduer.

Sot, dita e flamurit — dita e gjakut.

Në luftë sot partizanët këndojnë kangën e fitores. Me luftë sot partizanët kremtojnë ditën e dikurshme të lirisë, me luftë po fitojnë lirinë e re.

Sot kanga e mitralozave tonë asht e fuqishme, e rreptë, e egër. Krizma e pushkëve partizane dëgjohet, sot ma e fortë edhe përtej Kirit, atje, në Shkodrën që pret e lufton, në Shkodrën e etëshme për liri.

Nazistët qëndrojnë përtej urës së Mesit. Vetëm lumi i ngushtë e i rrëmbyeshëm na ndan me ta. Ura na lidh.

Do të hidhemi përtej — mbi urë — dhe t'i shkulim andej fashistët.

Ndërkaq mitrolozi i tyne punon — gjëmon.

Don me mbjellë vdekjen ndër ne — me ndalë sulmin tonë të vrullshëm, triumfues. Shkambinjtë coptohen pak ma nalt krenëve tonë: ata gjuejnë. Nga frëngjia e vogël, n'atë ndërtesën përtej rrugës, të shndrrueme në bunker, mitrolozi i tyne vjell

flagë. Duhet me e heshtë. Duhet me e vulosë me zjarrin tonë.

Partizanët shënojnë, gjuejnë, mitrolozi nazist s'pushon grin.

— Oh, sikur t'hidheshim n'atë anë, nga e djath-ta e t'u merrshim krahët — tha një shok i plagosun lehtë — por që vazhdonte me luftue.

— Nuk do t'u marrim krahët: do t'u marrim kokën! — e preu shkurt një tjetër, që qëllonte mbi ta. Detyra asht e qartë: duhet me e heshtë atë grykë zjarri t'anmikut!

Komisari i kompanisë vet' i tretë, e mori për-sipër. Ai do të kalonte, në mëngjes, nëpër urë, ndërsa nga kodrat mbi urë do të vulosnin grykën e bunkerit me zjarr mbrojtës. Tre trimat kaluen mbi urë. Asgja. Pastaj u duken m'atëanë, pesë metra nga anmiqtë.

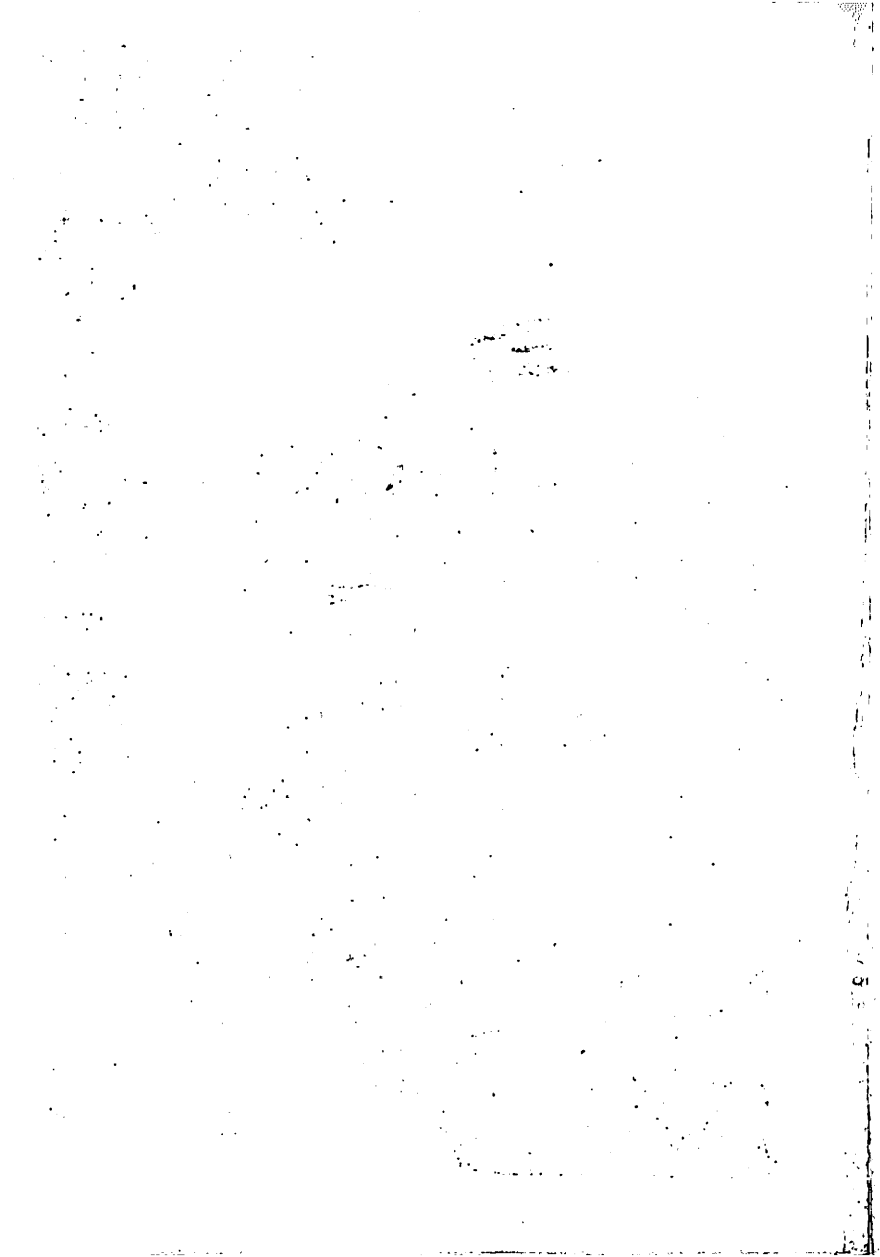
U ndigjuen krizma të fuqishme bombash, tym e flakë. Ma përtej pamë dy shokët tanë që vazhdonin rrugën e bregut tjetër. Po i treti? Një rrë-qethje na përshkoi trupin. Komisari nuk ishte me ata. Anmiku pushoi qëndresën. Bunkerit gjerman u asgjësue.

Midis urës së vjetër të Mesit atje ku parabola e saj ka kulmin e hollë e të hijshëm, na u ndalëm të ngrimë në vend: dy shokët tanë të ndihmuem nga dy të tjerë po sjellnin kufomën e komisarit. Pashë fytyrën e tij të re; dukej pak e zverdhun, dhe çuditërisht e njomë edhe e qeshun. Plumbi, që e kishte kapë në kokë nuk e kishte prishë aspak. Dëshmori i fundit i ditës së mbrame të robnisë!

Na ngritëm grushtin, ndërsa ai kalonte.

— Lamtumirë, shok, vëlla! Ti fale jetën tan-de të re për jetën e lirinë e popullit tonë. Partia

asht krenare për ty. Atdheu të falet me mirënjohje të përjetëshme!

Dje, në ditën e gjakut — pushtuesve u morëm krahët. Urën e Mesit e shpëtuem.

Sot, në ditën e fitores, fashistëve u morëm kokën: Shkodrën e shpëtuem, Shqipnia u çlirue. Fitore! Fitore!

Liri — sa e shtrenjtë dhe e bukur je! Të gëzofshim për jetë të jetës, e shtrenjta dhe e bukurra liri!

* * *

Andej nga fundi i janarit apo fillimi i shkurtit 1945 më dorëzojnë një pako të mbështjellun me kujdes dhe një letër që mbante vulën e Divizionit tonë Sulmues. Çel zarfin dhe lexoj një letër të shkrueme me dorë dhe jo fort qartë:

«Vdekje fashizmit — Liri Popullit!

I dashuri shoku N.S.

Ju njoftojmë se shoku Gjergj D, komisar i kompanisë I, u vra në krye të sulmit për asgjësimin e një pozite shumë të fortifikuar gjermano-ustashe në lokalitetin S. Shembulli i tij heroik frymëzoi partizanët dhe tmeroi fashistët. Ai gjer sa dha frymë nuk dëgjoji të tërhiqej në prapavija. Para se të vdiste na u lut që revolen e tij t'ja dhuronim partizanit më të dalluar në sulmin e fundit, dhe çantën me shënimet e tij t'ua dërgojmë juve, pasi përveç jush, si na tha ai, nuk paska njeri tjetër në botë. Ne po plotësojmë dëshirën e fundit të shokut tonë të luftës.

Qoftë i përjetshëm kujtimi i tij».

Ma poshtë vinte nënshkrimi i palexueshëm i komandantit dhe vula e batalionit ku bante pjesë Gjergji.

Në çantë ishin konspektet e landëve të ndryshme të punës politike që komunisti Gjergj D. zhvillonte në celulë, në grupet edukative, me partizanët. Aty ishin konspektet e katër broshurave të Historisë së PK të BS, një artikull i shokut Enver shtypun në korrik 1944 në një numur të veçantë të «Bashkimit», dy kopje të shaptillografueme të «Zërit të Popullit» të grisuna nga përdorimi, një numur i «Kushtrimit të Lirisë» që flet për Kongresin e Parë të Rinisë, disa fletë të shtypuna të Buletinit të Luftës Nacional-Çlirimtare dhe ma në fund një fletore e grisun shënimesh ku Gjergji kishte shkruar simbas gjasës ditarin e tij. Deri tash vonë u përpoqa mjaft nëpër shokë të repartit të tij e nëpër arkiva se mos gjej fletët e para ose të fundit që mungonin. Përpjekjet e mia vajtën kot. Megjithatë sot po i botoj ashtu si janë këto shënime që u kush-tohen njëzet ditëve të mbrame të robnisë.

1945

PËRTËRIMJE

Dhimitër Suli ishte një djalë rreth të njëzet e pesave, me fytyrë të qetë e të rregullt e me sy pothuajse gjithmonë të qeshun. Trupi i tij i randë, por i shkathët prej sportisti, me gjoksin leshatuer që mezi ja mbulonte një këmishë e bardhë e shpërthyeme deri në pullin e mezit, dukej sikur po e shtrydhte biçikletën me të cilën shkiste në rrugën e Elbasanit. Ai pat harrue me marrë me vete syzat dhe dielli e trazonte. Me sa dukej vapa po vinte herët. E pra maji, një ndër muejt ma përkëdhelës të vitit tiranas, njihet si koha kur blerimit i pëlqen me tregue tanë bukurinë e vet të freskët, dehëse e hijerandë. E megjithatë, ndodh nganjëherë, n'ato ditë, kur freskia e tij erëkandëse shkrihet shpejt e ai, ndoshta pa dashtë as vetë, i ngjet gushtit.

Me gjithë këtë vapë, Dhimitër Suli vendosi të kërkojë shtëpinë që i duhej. Atë ditë kishte pushim dhe e dau të shikonte ma në fund banesën e tij të re.

Ktheu në një rrugë të pastër e të blerueme dhe u ndal në derën Nr. 15 ku në një pllakë të vjetru-

eme tunxhi mezi lexoheshin fjalët: «Prof. Gjon Drishti». Mbështeti biçikletën për muri. Fshiu djer-sën prej ballit me një dorë të madhe e leshatake. Trokiti në derë të oborrit. S'u përgjegj njeri. E shtyni dhe hyni mbrendë: syni iu kënaq nga pamja e një shtëpie të vogël, të pastër, të ndërtueme me shije dhe të zhytun në blerim. I ra lehtë, si me droje derës së shtëpisë. Prap s'u përgjegj njeri. E përsëriti disa herë e u bind se ishte e kotë. Atje, me sa dukej, s'banonte kush. Mos kishte gabue adresën? Nxori prej xhepit autorizimin dhe përsëri e pa. Jo, ai e kishte mirë. Adresa ishte e kësaj shtëpie. Shikoi numurin e ndërtesës: mos ndoshta ndonjë regjistrim i ri kishte mbulue të vjetrin? Çdo gja në rregull. Kur u kthye ishte më dysh: të shkonte përsëri në zyrën e strehimit për të pa mos kishte ndodhë ndonjë keqkuptim, apo të kthehej prap mbas pak? Nuk shkoi në strehim mbasi vendosi të provonte edhe një herë. Prap erdhi në mbramje dhe kur hyni në oborr pa se kishte dritë në shtëpi. «Ma në fund» — tha tue marrë frymë thellë. Trokiti, por asgja. Vetëm kur mori me trokitë për të tretën herë, dera u çel dhe para tij doli një burrë rreth të gjashtëdhjetave me flokë shumë të denduna e të thinjuna, që i binin pa rregull e si me zemrim në ballë. Ai i nguli sytë e tij të vegjël e të zes, që dukeshin si dy thëngjij të ndezun në hijen e thellë të vetullave të trasha, midis të cilave varej një hundë, e mprehtë dhe e përkulun, si sqep shqiponje. Fytyra e tij e thatë nuk tregoi asnjë shprehje kur i doli përballë Miti. Vetëm sytë dukeshin të gjallnuem kah shoqnonin zanin që pyeti:

— Ç'ka urdhnoni?

— Mirë mbrëma, shoku profesor! Jam Dhimitër Suli, punëtor në uzinën «Enver»...

— Qofsh shëndoshë — e ndërpreu.

— Zyra e strehimit më ka dërguar...

Nuk e la me mbarue fjalën.

— Vizita zyrtare pres nesër n'ora nandë!

Dhe pa e zgjatë ma, ja përplasi derën në turi. Një krizëm çelsi u ndigjue.

Miti s'e priste kurrë një sjellje të tillë. Dhe u hutue në fillim.

Ai njihej si njeri që s'i bahej vonë, që nuk e humbte toruan lehtë. Por kësaj here për pak shpërtheu, i kërceu gjaku në kokë. S'e kishte për gja me e shkallmue atë derë. Por s'kishte faj dera. Kafshoi buzën. E përmbajti veten me mundim.

— Qenka me të vërtetë plak i çuditshëm — mendoj — të shohim çdo të ndodhë nesër!

Kurrë ndonjë herë ma parë nuk ja kishin pafytyrën njani tjetrit. Ndoshta sikur të mos ishte ajo copë letër e vogël, vështirë ta kishte sjellë rasti të njiheshin. Kjo copë letër e vogël me numur protokollit, me datë, me firma e me vula, ishte autorizimi i zyrës së strehimit për një dhomë në shtëpinë Nr. 15 të rrugës Bogdani.

Në zyrën e strehimit, Dhimitër Sulit ja shpjeguen pak a shumë me hollësi çështjen. Megjithëse nëpunësi ishte një njeri që përtonte me folë, i zymtë e i parruem, u shtërngue me e paralajmëruë Mitin, kur i dorëzoi autorizimin.

— Asht pak teveqel ai i zoti i shtëpisë. Po deshe të qëndrosh aty, mos ja zgjat shumë. Asnjë qeramarrës nuk ka qëndruë ma tepër se dy muej. Me rastin ma të parë kanë ikë prej tij. Zoti të ndihmoftë!...

Megjithatë, Dhimitër Suli, ishte gëzue shumë prej dhomës që i kishte dhanë Komiteti Ekzekutiv. Tashma nuk do t'ishte mysafir ndër hotele e ndër shokë e kushrij. Mori fund jeta nomade, — si e «arixhinjve» thoshte. Ku gëdhinte, nuk ngrysej. Hoteleve u shkatërrue. Tash edhe nana e tij — që kishte mbetë në fshat — do gjente rehatinë e meritue. Do ta binte këtu. Do të kujdesej për djalin e vetëm që i kishte mbetë (dy djemt e mëdhenj ishin vra në luftë — njani në luftën e Drashovicës, tjetri në atë të Prijepoljes në Jugosllavi, ndërsa vajzën e kishte martue në Himarë). Me gjithë vuetjtet e mëdha, forcat nuk e kishin lanë: ishte trimneshë e punëtore, si dinë të jenë gratë e Bregut të Detit. Miti i saj kishte mbarue politeknikumin dhe prej dy vjetësh punonte në uzinën «Enver» si tornitor. Ishte dallue për kambëngulje në punë, për thjeshtësi e dashamirësi në marrëdhانيت me shokët. Ishte i urtë e i turpshëm si nuse. Për një kohë të gjatë mbeti banor i përhershëm i tabelës së nderit të uzinës («edhe i listave të strehimit» — thoshte me të qeshun shoku i tij i ngushtë Hasan Zeqa). Kur u përhap lëvizja stahanoviste, Miti Suli ishte ndër të parët që u shpall stahanovist. Komiteti profesional dhe drejtoria i kishin premtue bane-së, por... Se mos varej prej tyne. Ata porsa kishin fillue me ba ndërtesa për kolektivin e uzinës. Po sa ishin para tij? E që ishin ma keq se ai?

Po a mund të priste? Miti nuk e kish hallin e vet. Ai ishte djalë i ri «Ku rasha mos u vrafsha!». Por i qante zemra për t'amën, për plakën që e kuptonte se vunte larg tij, — megjithëse nuk ja thoshte.

— Dhe tani, ma në fund shpëtova! — mendonte Miti me një farë ngazëllimi në zemër dhe tue prekë pa dashtë me dorë vendin e xhaketës ku qëndronte i sigurt në portofol autorizimi aq fort i andrruem.

Të nesërmen kur shkoi përsëri në shtëpinë që i kishin caktue nuk ngjau asgja e çuditëshme. Çik më çik në orën nandë Miti Suli u ndodh te shtëpia e profesorit.

Atë e gjeti në kopësht, nën hijen e një mushmulle të madhe në skaj të shtëpisë, të zhytun në leximin e një libri të trashë.

U përshëndetën thatë.

Miti nuk mund të harronte zemërimin e mbramshëm, megjithëse iu duk se në shpirt s'ishte i zoti të ruente asgja të keqe për këtë njeri të çuditshëm, të vetmuem, ndoshta edhe të mërzitun nga monotonia e jetës së vet.

Ndërkaq Gjoni po vërente me një farë habije këtë djalosh me shtat të zhvilluem, që po qëndronte para tij, tue mbajtë në dorë, me një farë ngurrimi, një copë letër: ai i dukej si të ish një nxanës i friguem, që nuk e ka pregaditë mirë mësimin, ndërsa po sodiste rreth e përçark me një shikim miratues blerimin e gjallë, lulet, pemët.

— Sa lule të bukura! — i shpëtoj Mitit — ç'blerim i mrekullueshëm.

— Të pëlqen?

— Shumë.

— I kam rritë vetë, — tha me një farë krenarie Gjoni dhe sytë e tij sikur morën flakë kur shtoi: — me këto duer. Atëhere Miti vërejti gishtat çuditërisht të holla të duerve plot damarë të profesorit.

— Vetë?

— Unë jetoj vetëm këtu. Shtëpi — shkollë, shkollë — shtëpi. Kopështi asht fëmija im, dashunia e vetme që më ka mbetë...

— Dashunia e vetme?

— Po, po... Por kjo s'ka randësi — ja preu shkurt Gjoni. E mandej tue dashtë me ndrrue bisedë:

— Unë gëzohem, djalosh — vazhdoi profesori me habinë e madhe të Mitit, — se në sytë e tu po shoh dashuni e nderim për natyrën. Të lumtë. Si duket ti din me çmue edhe punën e njeriut që e ka krijuë këtë bukuri.

Fillimi ishte i mbarë dhe krejt i papritun për Mitin.

— Me banorët e maparshëm të dhomës sime jam kacafytë. Po pse? Paj pse ishin anmiq të natyrës. Ma thanë kopshtin tue i shkelë lulet, tue vue gozhda e tela nëpër pemë, për me nde teshë... Qe besa e zotit, Atila, kur mësyni Romën, s'ma merr mendja të ketë ba barbarizma ma të mëdha!...

Dhimitri nuk mujti me përmbajtë gazin.

— Ata të strehimit mendojnë një mij të zeza për mue. Po s'ka gja. S'prish punë. Nuk pasunohet biografia ime me karakteristikat e tyne. Kam pasë rrezikun me trashigue këtë shtëpi të vogël prej grues. Jam matë me e rrëzue odën e tepërt që kam. Çka më duhet? Veç për ngatërresa. Të fusin gjithfarë njerëzish mbrendë, ec e merru vesht me ta. Je a s'je zot shtëpie? Ti don me lexue, ai bërtet në kupë të qiellës ose shamatohet me gruen. Ti don me mbajtë kopshtin, ai ta shkelë e fëmija e tij lot futboll... Fëmija si fëmija, po prindi pse bahet si fëmija?

Miti e pa se biseda po shkonte në një rrymë tjetër, megjithëse e ndihmoi me u afrue me të zotin e shtëpisë. Ai nuk ngutej aspak. E ndoshta, po të ngutej mund të prishej puna fare.

— Besoj se me mue nuk do të keni telashe të tilla, profesor, — i tha Miti.

— Aq ma mirë për ju, — ja preu Gjoni tue u çue prej një kulltuku xunkthash shtrembaluq e të shbiruem në mes.

Miti desht me e qortue tue shtue «aq më mirë për të dy». Por s'e zgjati: plaku mund të zemrohej.

— Dhoma jote, pra, djalosh, asht e para në të djathtë. Ka katër muret. Unë s'po hyj brendë.

Ky qe takimi i tyne i dytë.

* * *

Miti mbasi mori çelsat, u rregullue mirë në banesën e re. Solli teshat, shtratin, librat e veta. Filloi me e ndi veten ndryshe, zot dhome, zot shtëpie. . .

Qysh atëhere kaloi do kohë pa u takue me profesorin. Dhe kjo ndoshta sepse Miti shkonte herët fort në uzinë, atje e kalonte gjithë ditën, në mensën e uzinës hante drekë dhe kur delte prej pune kthehej vrik në shtëpi, pastrohej, ndrohej dhe largohej «në drejtim të paditun», si thoshte profesori.

Kurse Gjoni edhe për punë të vet, edhe për moshë, kishte tjetër mënyrë e kohë jetese, që s'përkonte pothuejse kërkund me atë të Mitit. Prandej edhe shifeshin rrallë. Një mëngjes herët u takuen në kopësht. Gjoni e gjeti Mitin kah po plehnonte trandafilat dhe disa saksija me zambakë të kuq.

— Po ti? — e pyeti i habitun Gjoni.

— Mirë mëngjes, profesor. (Miti nuk i drejtohej ndryshe veç me fjalën «profesor»). Solla mbrëmë ca pleh. E mora te një shok. Pashë se kishin nevojë.

— Të lumtë dora, or djalosh. Po mos u lodh, mos u lodh.

— S'ka gjë: është fiskultura ime e mëngjesit kjo — tha Miti me buzëqeshjen e tij tepër të thjeshtë e të përzemërt. Të dy punuen në heshtje dhe pa folë u ndanë.

Një natë — atë natë Gjoni s'e ndjente veten fort mirë — ishte çue nja dy herë me dalë jashtë dhe kishte vue re dritë në dhomën e Mitit. Edhe radhën e parë, edhe të dytë vuni veshin se mos kishte ndonjë mik ose, pse jo? djalë i ri ishte — mund të kishte edhe ndonjë mikeshë. Por asnjë zhurmë, asnjë za s'dëgjohej. «Do të ketë harrue dritën çelë» — mendoi plaku. Por drita çelë «harruhej» shpesh në dhomën e Mitit.

Një herë tjetër kishte kalue ora një mbas mezit të natës. Gjoni kur pa përsëri dritë tha me vedi, me njëfarë zemërimi: «Po e tepron ky djalosh, po e tepron!!». Nuk e kishte hallin se mund të paguente për dritën, por pse të shkonte kot? Veç as ai vetë nuk dinte se çka me mendue e me sajue ma gjatë për Mitin. Njeri i pakujdesshëm apo i çthurrun? Vonë mori vesht se Miti vazhdonte me korespondencë degën e mekanikës në fakultetin e inxhinjerisë dhe i duhej të punonte shumë — edhe natën vonë — për me u ba gati në provimet.

* * *

Kaluen ditë. javë e muej. Plaku dhe i riu u afruen mjaft. Por as njani nuk mujti me depërtue

sa duhet në zemrën, në botën e mbrendshme të tjetrit. Ajo dukej për secilin një botë e çuditshme dhe e pakuptueshme.

Për plakun ishte i çuditshëm ky djalosh që gjithë ditën lodhej në uzinë dhe natën thyente kryet në formulat e matematikës, ndërsa gjente kohë edhe me shijue muzikën, teatrin, jetën bile edhe me u marrë me sport. . . Për djaloshin Gjoni nuk ishte ma ai plaku thatim, teveqel e ngatërrestar, si ja kishin paraqitë e si e kishte njoftë vetë ditën e parë të takimit, — por një njeri mjaft i thjeshtë e i përzemërt, megjithëse dukej në të parë, i mbyllun në vetvete prej një tisi mjaft të dendun, mosbesimi ndaj të tjerëve «Fshikujt e ashpër të jetës ma kanë regjë lëkurën»! — përsëriste shpesh plaku.

Atë pas dreke Miti po kthehej në shtëpi i lodhun e i uritun. Prej vonesës s'pat kohë në uzinë as me ndrrue teshat, por ërdhi drejt e në shtëpi me tuta plot njolla vajdash. Kur hyni në sallon u ndal: nga thellësia gjysëm e errët dalloj kryet e plakut të mbështetun në të dyja duert ndërsa pranë gramafonit të vjetër dëgjonte i magjepsun një pjesë muzike që e preku Mitin. Ai ndjeu sikur një forcë e madhe, e vrullëshme, e papërmbajtun e rrëmbeu dhe sikur në fillim po e joshte ambël me njëmijë tinguj përrallorë dhe mandej po e trumhaste me klithma hareje, me gjama dhe dridhje të fuqishme e të dhimbëshme, që u ngjisnin pasioneve njerëzore e që vinin tue u rritë e tue shpërthye me qartësi tronditëse: Mitit, iu duk sikur preku e ndjeu me të gjitha shqisat e veta gëzimin dhe mjerimin, harenë dhe pikëllimin, dashurinë dhe urrejtjen, shpresën dhe dëshpërimin, por mbi të gjitha ndjeu forcën e papërmbajtun të je-

tës, dashuminë e pacak për te... Oh sa të fuqishëm e sa të vërtetë ishin këta tinguj magjikë, hyjnorë!

Dhe tingujt heshtën. Dhe të dy njerëzit e gjanat që i rrethonin u zhytën në heshtjen e thellë që e randonte edhe muzgu i asaj mbramjeje. Dukej sikur jo vetëm ata — ata dy njerëz të gjallë, me zemra e mendje që rrihnin me një vrull të veçantë n'atë çast, por edhe sendet, edhe natyra përqark, ishin zhytë në mendime. Askush s'guxonte me e prishë i pari atë heshtje... Dëgjohej vetëm era që fërkonte ambël gjethet e shpeshhta të pishës n'oborr.

— Asht Beethoveni i madh — filloi me folë ngadalë Gjoni me një za të randë, të përmalluem. «Simfonia e pestë» e pavdekëshme. Dirigjon Toskanini.

Dhe sikur po zhgulej prej ndonjë thellësie t'errët, të largët, vazhdoi:

— Asht një kujtim i vjetër. Këtë pllakë ma dhuroi njeriu që deshta ma fort në këtë botë, ditën kur mbarova konservatorin e Romës. Kthehem te ky kujtim sa herë kam nevojë për forca të reja. Përpara e ndigjojshe shumë, shumë rrallë, se nuk besojshë në asgja. Tash, as unë nuk dij se pse, kam fillue me e ndigjue ma shpesh...

Gjoni heshti. Filloi me ecë në errësinë. Miti, ndoshta i rrembyem nga mbresat e forta të asaj furije ndjenjash e mendimesh që e kishte tron-ditë, iu duk sikur me ndihmën e Beethovenit filloi me pa qartë e thellë në shpirtin e travajuem të këtij njeriu.

— Rinia asht koha e andrrave, koha e zemrave

që marrin flakë. Nuk mund të jesh i ri po s'andrruve, po s'dashunove... Edhe unë dikur kam qenë i ri si ti, djalosh. Edhe unë, dikur kam dashtë me andrrue; kam guxue me dashunue... Por ky ishte gabimi i em i madh; bile, simbas normave t'atëherëshme, mëkati, krimi i em i madh! N'kohën e rinisë sime me andrrue, me dashtë ishte njësoj si me mendue për vetvrasje! Po, po... vetvrasje!

U ndal, mori frymë si me vështirësi, e mandej, tue e lëshue trupin e vet të thatë, në një ndejse, vazhdoi tregimin e vet me shikimin e tretun diku në gjysëm errësinën e dhomës...

...Prindët e Gjonit, pesëdhjetë e sa vjet ma parë, ishin ulë prej Dukagjinit, me një thes rraçe mbas krahit, bashkë me Gjonin e vogël e të zbatun për dore, për me ikë prej gjakut e urijet e me gjetë në Shkodër strehë e mëshirë. Por Shkodra, e mbyllun në muret e kafazet e veta, i kishte pritë ftohët këta malësorë të rreckosun, që endeshin nëpër rrugica e dyer tue kërkue punë, vetëm punë. Malsori i vërtetë, që bashkë me torbën e shkretë e zhelet e veta ka sjellë me vedi edhe krenarinë e maleve që braktisi pranon me vdekë ujet por nuk lypë kurrë. Kaluen ditë të gjata, që nuk zhgulen kurrë prej mendjes së Gjonit. Ata nuk iu tutën egërsisë së murlanit shkodran që sjellte acarin dimnor prej Cukalit, por fshikujve të përbuzjes e të skamit. Me mundime gjetën strehë në oborrin e shtëpisë së një zotnije, atje te Arra e madhe, i cili përdorte krahët e fortë të babës së Gjonit edhe për pazar edhe për shtëpi, ndërsa t'amën me pastrue e la teshat e një tabori njerëzish. Por Gjoni mbeti prap i uritur, i zbatun e i rreckosun. E për ma tepër ai mbe-

ti rrugave e pa prind — sepse prindët gjithë ditën e lume, — qysh se lente dielli e deri natën vonë, merreshin me punët e shumta t' zotnisë. E ama, për me e shpëtue prej vujtjeve të kësaj jete, andrronte me e ba prift (se vetëm prifti, me mendjen e saj, e kishte jetën e sigurueme e të pamundime) dhe prandej e fali xhakue. Xhakoi i vogël ishte shumë i zgjuet, shumë i gjallë, por ishte tepër pak i bindun e i përvujtun si duhej t'i kishte hije një shërbyesi t'ardhshëm të zotit. Në seminarin jezuit ishte i veshun, i mbathun e i ngimë, e prapseprapë kujtonte me mall rrugën, kohën kur bridhte kambëzbathun e i uritun, por i lirë, i lirë... Atje, midis atyne mureve të nalta, në heshtjen e thellë e mbyttëse të korridoreve të gjatë e hijerandë, të qelisë së vet të ngushtë e t'errët ishte varrosë koha e bukur, plot andrra e fëminisë së vet të mjerë, por të gjallë e të ndritëshme... A thue përgjithmonë, kështu, qenka shkruue me jetue midis akullit të buzëqeshjeve fallso e hipokrite e faljeve të papreme për të amshuemin? Gjoni po ndjente — dalëngadalë, por në mënyrë të pashmangëshme se ajo atmosferë kuvendi e lutjesh po e kapërhente randë në fyt, po i merrte frymën. Në shkollë vetëm dy landë e tërhiqnin dhe e kishin ba për vete: Muzika dhe shqipja. Dom Ndreu, njeriu ma i thjeshtë e i dash-tun që kishte njoftë, me ata sy të vocërr, të gjallë e të qeshun, me fytyrën fisnike e zemrën e florinjhtë, e me gojën e tij t'ambël që dukej sikur këndonte gjithmonë, e kishte mësue dalëngadalë me njoftë nëpërmjet «andrrës së jetës» kuptimin e asaj jete që kishte kalue vetë... (Ato vargje që ai i lexonte në klasë me dridhje të çuditshme zani u ngjisnin ma tepër tingujve të një melodie të paharrueshme).

Po «I mërguemi»? Po «Malli për Atdhe», e «Gjuha shqipe»? Ndoshta nganjëherë një fjalë, një varg, një tingull të kujton një çast, një ngjarje, një copë të jetës dhe nëpërmjet tyne ajo mbetet e vulosun përgjithmonë në kujtesë e duhet mandej një shkas fare i vogël për me largue lëmashkun e kohës që e ka mbulue. E mbas kësaj, kujtimet dalin në sipërinë dhe vershojnë me furi... Aso force kishin fjalët e Dom Ndreut, i cili me shpirtin e vet t'ambël e kishte mësue me shijue bukurinë magjike e fuqinë e çuditshme, të rrallë të fjalës, joshjen e tingujve dhe nëpërmjet tyne, me zbulue deri diku përmbajtjen e moshës së tij të njomë, por aspak të gëzueshme. Dhe atëherë kishte kuptue atë tërheqje të fuqishme, atë rrëmbim pasional për muzikën, të cilin disa shokë të tij seminaristë e kishin krahasue me «vuejtjet e Shena Ndout». Ma vonë mësuesi i muzikës, mbasi zbuloi dhe u bind për talentin e tij nuk u kursye me i dhanë mësime të veçanta. Mësoi mirë notat, solfexhin dhe kur për herë të parë i dhanë në dorë violinën, ai mezi merrte frymë, skuqej, dridhej i tani... Ai s'kishte prekë kurrë një herë ndonjë vajzë, por ashtu do t'ishte, ashtu do të skuqej e dridhej po të prekte vajzën e andrrave të tija, sikur ajo t'ishte dikah...

E mbasi mbaroi seminarin e çuen n'Itali, në Romë, me vazhdue ndonjë prej kurseve të shumta të «Propaganda fide». Dit e net me radhë, sa herë kishite kohë të lirë, — dhe këtë kohë mundohej me e gjetë, me e shtue si të mundej ma shumë, — Gjoni ndryhej në një nga dhomat e podrumit të konviktit dhe atje, në vetminë e ftohët e tanë lagështinë të katër mureve i jepte shfrim dufit që i vlonte përmbrendë, me orë e orë të tana, deri sa

djersët i rridhnin çurg e duert nuk i ndjente të vetat, stërvitej me violinën e vet. Diku kishte lexue se Paganinin qysh fëmi e shtërnguen me punue me violinë si mushkë, se gjeniu i tij shpërtheu vetëm mbasi pat hjekë mundimet e Krishtit. Ai punonte si i tërbuem, koh' e pa kohë, madje tue harrrue edhe detyrimet e thjeshta fetare. Disa herë priftnit kujdestarë e patën gjetë, e patën këshillue dhe madje e patën kërcënue: arti asht art, por rregullat janë rregulla. Me kursime të mëdha mezi grumbulloi pak pare e me to pagoi për mësimet private që e ndihmuen me përvetësue ma mirë teknikën e lëvizjes së gishtave e të përdorimit të harkut. Njohunitë e tij muzikale ishin të pamjaftueshme: gërmoi gjatë në bibliotekën e seminarit, lexoi çka i binte përdoresh mbi auktorët e mëdhej kompozitorët ma të shquem, përpiu, ma mirë me thanë, librat që atij ja porositën si ma të randësishme për teorinë e muzikës e për harmoninë.

Për ditë e ma tepër bindej se po largohej përgjithmonë prej rrugës që e kishte prue në atë institut fetar, për ditë e ma tepër ndjente se një forcë tjetër po e tërhiqte me të madhe në një drejtim të kundërt, kah rrugë të tjera ma të qarta, ma kuptimplote e njerëzore. Zani i jetës, me fuqinë magjepsëse të artit, që ishte tashma zani i ndërgegjes së vet — i kërkonte me ba një zgjedhje të re, ndoshta shumë të guximshme e vendimtare, por sigurisht ma të drejtë.

Me burrnin e malsorit, pa u tutë prej mallkimeve e pasojeve të tjera, shkoi te superiorin e i tha: «Besoj në zotin, por vendosa me u shërbye njerëzve me violinën time!». Dhe i dorëzoi petkun fetar, tue marrë me vedi mallkimet përkatëse.

«O blasfemi, o blasfemi! — pat britë superiori por britmat e tij u shkrinë e humbën në jehonën e së kaluemes që s'kthehej ma.

Në Romë punoi gjithçka për me fitue bukën dhe arësimin. Ai u muerr me punët ma të përvujtuna e të vështira. E çka nuk u ba: pastrues rrugash, pjatalarës, kamerier, murator, gazeta-cigareshitës, pastrues oxhaqesh e të tjera. Me kursime të shumta arriti të paguejë taksat e mëdha të akademisë muzikale Santa Çeçilia... Vitin e dytë shëndeti e la, kujtoi se e pat me kaq, se po mbaron. U sëmur nga punët e randa, nga pagjumësia e ushqimi i keq: natën punonte, ditën studionte. Por ja, erdhi engjëlli shpëtimtar — Liza, e bija e një reshperi shkodran, që dikur pat ba tregëti me Trieshtin e ma vonë falimentoi. Ajo ishte një vajz'e re, me sy të trishtuem e me fytyrën e lvirun si të Shën Marisë, dhe dukej sikur të ishte shkëputë nga suaza e ndonjë tabloje të Rafaelit e ka marrë rrugat me ikë prej madhësisë së sallave gjysëm t'errta të Sistinës, ku ruhen krijesat e mrekullueshme të Mjeshtrit. Ajo solli me vete, n'atë bixhën e errët e plot lagështinë të shtëpisë së vjetër në Borgo San Lorenzo-në lagjen e Vorfni-së, — tanë kujdesin e ngrohët e shpëtimtar të zemrës tetëmbëdhjetë vjeçare. që asht gadi me u flitue kur dashunon vërtet. Dhe dashunia e Lizës, e pastër si zemra e saj, e trishtë si sytë e saj, e zjarrtë si buzët e saj, e shpëtoi, i dha forca, e përtriu. «Edhe kur je vetëm, po pate guxim, mund t'u qëndrosh furtunave, por kur je vet'i dytë qëndron e lufton ma mirë» — këto i pëshpëriste asaj në gjysëm kllapin e etheve.

Vuejtjet nuk ishin ba ma të lehta, bile ishin

ashpërsue, por Gjoni me Lizën i përballonin tash ma mirë së bashku. Gjatë viteve të konservatorit talenti i tij, i nxitun prej këshillave të urta të pedagogut, e prej dashunisë së zjarhtë të Lizës, shpërtheu me vull. Megjithë ashpërsinë e jetës, ai jetonte si n'andërr. Liza, ajo qenie e rrallë e çuditshme, — me ndjenjat e veta përvëluese e kishte kendellë, e kishte zhytë në një botë tjetër, në botën e andrrave të pastra rinore, ku sundimin e kishin Bujaria, Bukuria dhe Talenti. Ky trinitet ishin ba hyjnitë që adhuronin Gjoni e Liza, që i frymëzonin në jetë e në punë. Liza kur mbaroi studimet e veta në letërsi vendosi me e pritë Gjonin e me e ndihmue. Mezi gjet një punë të vogël si mësuese: u jepte mësimë private mbi leteraturën latine e greke disa fëmijve të pasanikëve të mbetun për vjeshtë. Liza nuk mund ta linte Gjonin që kishte mjaft landë të prapambetuna dhe i duhej edhe një vit të mbaronte konservatorin.

— A do të vish me mue në Shqipni? — i pat thanë një ditë Lizës, ashtu si rastësisht kur po afrohej mbarimi i studimeve. Dhe ajo, pa kurrfarë ngurrimi, ishte përgjegjë:

— Do të vi me ty edhe në fund të botës!

U kthyen në Shqipni plot me shpresa e andrra. Dhjetë vjet të gjata mërgimi e kishin ndryshue Gjoni. Ai ishte burrnue. E pra ishte largue këndeje pa i djersitë mustaqet, e tash po vinte i pjekun e plot forca. Dy vjetët e fundit s'kishte marrë lajme prej prindërve. Shkoi me Lizën në Shkodër me u takue me pleqtë e me i marrë, por gjet vetëm nanën, të kërrusun parakohe nga lodhja e teprueme. I ati kishte vdekë dy vjet ma parë. Shumë e luti t'amën me e marrë me vete në Tiranë. Por

ajo i pat thanë: «Rahatou vetë ma parë. Ka me ardhë nana me u gëzue me ty.» Por nuk e pat të gjatë as ajo e shkreta: ishte lodhë shumë e mundimet e randa e këputën një ditë pa pritë e pa kujtue. Gjoni u pikëllue shumë: humbja e nanës zhduku gëzimin e kthimit në Atdhe. Por Liza nuk e la të bjerë në dëshpërim. « Jeta i ka këto, Gjon. Atje do të shkojmë të gjithë herët a vonë!».

Pa u vonue u paraqit në Ministri. Ishte gadi me i shërbye vendit: ai e dinte se Shqipnia e vitit 1930, kishte etje për njerëz të mësuem. Ai erdhi prej mergimit për me i falë të gjitha forcat e veta, bile edhe vetveten— njerëzve të vet, Atdheut të vet. Por Atdheu e priti si njerjë. Ai e provoi dorën e randë të saj te kryinspektori i arësimit. Ky e priti randë randë, e pa begenisë as ma luejt prej kolltukut të butë, i tha:

— Kemi një vend vakant, për ty...

Gjonit i ndritën sytë prej shpresës.

— A don me punue mësues?

— Jam gadi! — belbëzoi Gjoni. Por kryeinspektori ja preu.

— Stop. Mos u ngut — jo çfarëdo mësuesi...

— Nuk kuptoj.

— Po ta spjegoi unë; mësues gjimnastike në shkollën...

— Unë?... unë mësues gjimnastike????!... Po, unë kam mbarue për muzikë, për violinë?!...

— S'na duhet gja për çka ke mbarue. Stop. Violina jote s'na hyn në punë. Na këtë vend vakant kemi. Stop. Edhe të thuesh faleminderës. More vesht? Ka njëqind kandidatë për atë vend. Njëqind. Kurse vendi asht një. Shkëlqesa e tij ministri të preferoi ty, se ke mbarue studimet n'Italinë mike... stop.

Gjonit iu prenë gjyjtë. Mezi u largue prej asaj zyre që po i merrte frymën.

Kur Gjoni i dha këtë lajm Lizës, ajo' ndjeu sikur iu këput diçka përmbrenda, por s'e lëshoi veten.

— Mos u mërzit Gjoni. Do të jetë ndonjë keqkuptim. Ty kanë me të dhanë punën që meriton! Talenti then çdo pengesë!

Por «keqkuptimi» zgjati dhe talentit iu prenë flatrat me goditjen tjetër që erdhi pak ma vonë. Gjoni me Lizën e kishin kuptue artin si mision të naltë, të shejtë në shërbim të njerëzve, për të mirën e tyne, për zbukurimin e jetës së tyne. Por njerëzit — ata njerëz që kishin në dorë gjithçka asokohe-ose ja kishin kthye shpindën artit ose e çmonin si një luks që nuk ka vend këtu dhe nuk kuptohet prej askujt.

Gjoni vendosi me veprue ndryshe. U muer vesht me pronarin e kinema Glorias dhe atje, një mbramje, dha falas një koncert para çfaqjes së filmit. Por, ose sepse lajmërimi nuk ishte ba me kohë, ose sepse koncerti ishte falas dhe prandej njerëzit dyshuen për talentin e violinistit — mësues të gjimnastikës — atë natë Gjonin e ndëgjuen vetëm njëzet e dy vetë. Kurr nuk do ta harrojë atë mbramje t'akullt, ato duartrokitje të thata e të pazemër. Vetëm mbasi u largue ai, filluen njerëzit me ardhë për me pa filmin: «Si duket për Mozartin e Çajkovskin asht herët me ardhë në Shqipni: Lal Krosët nuk u japin pasaportën.» — mendonte me zemër të gandueme Gjoni.

Një ditë e njoftuen se ishte ftue në një mbramje bamirësie që paria e kryeqytetit jepte në bashki. Një dashamir i tij, ndër të paktit që i kishin mbe-

të, e këshilloi: «Merr me vedi violinën e folu bark-mëdhenjve me gjuhën e fuqishme të Paganinit!».

Mbramje të tilla kaq të gjana ku mblidhej ajka e aristokracisë dhe e intelektualëve vendas ishin të rralla. Kërkesat ishin të shumta, por ftesat ishin kufizue ndër ata që mund të paguenin në të ashtuqejtunin fond «bamirësie» (se ku do të përfundonte ai fond kuptohej) dhe ndër ata njerëz, — që përpigeshin me ba karrierë me njoftjet e rastit e me shpresat e ndonjë krushqije të mirë.

Gjoni u përgatit për atë mbramje me ndërgjegjen e tij të zakonëshme, por edhe me kujdes të veçantë. Liza i jepte shpresa:» ndoshta sonte... sonte kanë me të njoftë, kanë me diktue talentin tand... Ndoshta kjo asht Dita e madhe për ne Gjon!...».

Dhe mbramja e shumëpritun erdhi. Në sallën e madhe kishte shumë zhurmë e shumë tym. Si zakonisht kishte shumë kavalierë dhe prandaj damat dukeshin si delet e pakta midis tufës së dhive. Gjoni erdhi me Lizën. Ishte i zbetë në fytyrë. Sytë i ishin tretë. Liza nuk e mbante mend të tillë as kur dha provimin e fundit, para komisionit «të tmer-shëm». Ata zunë vend në një tryezë në skaj dhe po vëzhgonin në heshtje sallën, njerëzit që pinin e dëfrenin. Në një tryezë të gjatë dikush — një burrë shumë i trashë e shumë i madh me gotën në një dorë dhe me tjetrën tue fërkue barkun, që i delte përpara si babune, po mbante një fjalim, në të cilin kuptoheshin qartë vetëm dy fjalë që përsëriste: «Lart madhëria... lart madhëria...» Kamerierët shkonin e vinin. Llotaria u shpërnda. Në fondin e «bamirësisë» u shtuen edhe fitimet e llotarisë. Atje në mes të sallës tre të rinj të veshun me «smoking» (ata ishin kthye prej

France o Gjermanie me diplomat në xhep, e silleshin nëpër kafe si qejt e Torkos) po hidhnin një valcer me vajzat e tregëtarëve të pasun të qytetit. Gjoni buzëqeshi idhët.

Një çengije me dajre e ndezi ma tepër atmosferën e mbramjes. «Të lumtë ajo gojë, mi Ishe!» ja priti një tiranas mustaqezi me fes të zi, tue i vue njëzet frangshin në ballë. Ishja po kujdesej me mbledhë me dajre fondin e vet personal, që s'kishte të bante aspak me ato të bamirësisë! Zhurma, pijet, tymi i duhanit e fjalimet pa kuptim e randuen ma keq mbramjen. Gjoni me Lizën po e shihnin parinë e ndershme të kryqytetit cullak. Kur Gjoni ishte ba gati me marrë Lizën për krahu e me ikë që andej, një za u ndigjue nga mezi i sallës, ndërsa dikush i binte gongut.

— Zonja e zotërij të nderuar! Në mbrëmjen tonë të shkëlqyer kemi ftuar zotin Gjon Drishti, mësues i gjimnastikës. Ai do t'i bjerë sonte violisë...

Ndërkaq dikush e shtyni Gjonin në mes të sallës, tue i vue nën sjetull e në dorë violinën e har-kun.

— Zoti Gjon... vazhdoi zani i ngjirun, — do të lozë për zotërinë tuaj tani diçka nga Mo... Mo... Mozeri.

— Nga Mozart: «Solo për violinë», — e qortoi Gjoni, i ndezun.

Dhe filloi.

Gishtat rrëshqitën lehtë mbi telat, ndërsa har-ku dukej sikur derdhte ambël një lum tingujsh që vërshoi sallën e tymosun dhe e mbushi me një melodi të freskët, të gjallë, thuejse të prekshme.

Për një çast u vendos qetësia, një qetësi e përkohshme e rrjedhën prej habitjes, prej diçkaje së re, të çuditshme, që po ndodhte e që nuk pritej. . .

Por vetëm për një çast.

Nga një tryezë më të djathtë, ku ishte grumbullue një pjesë e parisë, një burrë i trashë me sy të zgurdulluem prej pijes, tue përplasë shuplakat bërtet:

— Hej, kamerier, dy shishe shampanjë!

Dhe një tjetër mbas tij klithi:

— T'marrtë lala t'kegen, mi Ishe. . .

Ndërsa Ishja dhe të tjerët ja shkrepën gazit me të madhe. Por ky, sikur mori zemër e shtoi:

— Ç'o kjo qemale fillkat vetëm? Kape o Nuz kërnëtën i herë. . . Merja kangës së Gjyles. . .

Atëhere ata që i thoshin vetes paria e ndershme e qytetit filluen me gumëzhitë prej gazit si derrat ndër tharkë. . . .

Gjoni u ndal, u mek. Iu duk sikur po i priteshin gjujt e po i merrej fryma, sikur salla po i vinte rrotull e po përmbysesj sipër tij bota.

Parinë e ndejun përballë tij e gozhdoi me një vëzhgim të turbullt, të përgjakun. Mori violinën e harkun dhe, me sa forcë që kishte, i përplasi në gjunin e ngritun. Ato u banë copa copa. Dhe të gjitha copat e dërrasës e telat e këputun i hodhi plot neveri e urrejtje në kambët e atyne që shikonin të habitun, me gazin e ngrimë ndër buzë. . .

— Ja. . . kafshë. . . kafshë. . . — shqiptoi nëpër dhambë, tanë urrejtje. S'jeni gja tjetër. . .

— Eja Gjon, të shkojmë. . .

Ishte Liza që e rrëmbeu ambël për krahu dhe e tërhoqi jashtë. Ajri i freskët i mbramjes i ra në fytyrë me forcë dhe e pruni pak në vete.

Ai mori frymë thellë dhe të dy, të mbështetun te njani tjetri, u larguen me hapa të ngadalshme e të randa

Ndërkaq prej sallës filloi me u ndigjue përsëri jehona e gotave të thyeme, e klithmave, e dajres dhe e sazeve. Era e lehtë binte deri në veshët e tyne një përleshje tingujsh e britmash që mbuloi qetësinë e asaj nate vjeshte.

Paria vazhdonte me u dëfrye...

* * *

Qysh atë natë Gjoni nuk e preku ma violinën me dorë. U nda për jetë të jetës me te. E kishte true — si truhet i mallkuemi, si largohet e keqja përgjithmonë.

Qysh atë natë diçka iu këput në zemër Lizës: besimi te njerëzit, te bota, te ideali i saj. Ndërkaq shëndeti i Lizës, që deri atëhere kishte qenë shumë i lëkundëshëm, filloi me u tronditë edhe ma keq se ç'ishte. Ajo erdh për ditë tue u dobësue, tue u verënikë.

Nuk ndihmoi me përmirësue gjendjen e tyne shpirtnore as një lajm që, për të tjerë, duhej t'ishte i gëzueshëm. Lizës i takonte me marrë një pjesë nga trashëgimi që kishte lanë tezja e saj që vdiq në një qytet të vogël. Ajo në testament desht me kujtue «Lizën e vockël e të vorfën që kurrë s'e kishte harrue».

Me atë pasuni të vogël që Liza mori, nuk u kujdes për vedi, por u kthye pranë Gjunit. Dhe një ditë i tha:

— Due me ba një shtëpi, një shtëpi të vogël, që t'i ngjasë një çerdheje, çerdhes së dashunisë so-

në, t'andrrave tona... Që të më kujtosh gjithmonë! Edhe kur të mos jem ma...

— Romantikja ime e vogël! Na do të jemi bashkë, gjithmonë bashkë — i kishte gjegjë ai. Ti je forca dhe rinia ime...

Çerdhen e kishin ndërtue të vogël, të qetë. Por nuk e gëzuen për shumë kohë së bashku.

Liza e ndjente se po i afrohej fundi. Atë e grinte një sëmundje e gjatë, e ngadalëshme, e pashërueshme. Dhe sa ma tepër i afrohej fundi, aq ma shumë i shtoej qetësia e mbrendshme. Veç një dëshirë kishte: donte me e pasë Gjonin sa ma shumë pranë vetes. Dhe nuk ngihej së vështruem me ata sy të trishtuem thue se të donte me u zhytë në brendinë e tij e me mbetë atje përgjithmonë.

Ai e kuptonte se diçka e tmershme, e kobëshme do të ngjante. Por s'i bahej me e besue. Kishte orë të tana që ajo s'po vinte në vete. Mjekët i kishin hjekë shpresat. Natë. Ora e qytetit ra dymbëdhjet herë. E me gjithatë ai prishte te kryet e saj. Ajo çeli sytë e mekun për një çast.

— Liza! Liza! — i tha ai ngadalë.

— Gjon.

— Çka ke? Pse dridhesh? Ma jep dorën. E ke akull!

— S'ka gja, Gjon — mezi shqiptoi, me dihatje të thella. — Zemrën e kam të ngrohët. Ajo gjithmonë ka me qenë me ty...

— Je zbe, Liza. Buzët të janë tha...

— Mund të thahen buzët... Mund të fiket edhe jeta prej syve të mi.

— Liza!

— Po, Gjon: po fiket jeta prej syve të mi...

— Liza ime...

— .. por unë do të jem gjithmonë pranë teje, Gjon...

— Liza!

— Gjithmonë pranë teje...

— Liza!... Shpirti im!...

— Dueje artin, si më ke dashtë mue... Dueje të vërtetën dhe lirinë, si më ke dashtë mue... Dueje njeriun dhe jetën si më ke dashtë mue... ma fort se mue...

— Pse flet kështu, Liza... — thirri Gjoni me za vajtues.

— Mos më harro, Gjon...

— Liza!... Jeta ime, Liza!

— Lantumirë, Gjon.

— Mos më len vetëm Liza... Liza... Liza...

Dhe u përplas tue dënësë me të madhe mbi trupin e saj të ngrimë.

Gjoni mbeti vetëm me mullanin e randë në shpirt, me zemërimin e madh për të gjithë e për gjithëçka... Flokët e Gjonit u zbardhën para koke. Ai u tha e u ba hija e vetes.

Kështu kaluen vitet. Por vitet nuk e shërueen zemrën e tij. Plagët e randa kishin mbetë të hapuna dhe, ndoshta, mund të mbeteshin ashtu deri sa ta mbulonte dhe i vorrit...

* * *

Ngjarje të mëdha kishin ndodhë, ndërkaq, për rreth Gjonit. Veç ato ngjarje nuk e kishin zhgulë prej vetënisë, por kishin shtue egërsinë e tij, ftohjen e tij ndaj njerëzve e gjanave.

Atdheu ishte robnue, veç ai me kohë kishte provue peshën e randë të robnisë shpirtnore. Me-

gjithëse përfaqësuesi kryesor i robnuesve të tij — Ahmet Zogu — ua kishte mbathë kambëve, vetë robnuesit kishin mbetë në vend dhe tash, ndoshta ishin ba edhe ma të pasun, ma të fuqishëm, ma harbuta. Ata i ishin ngjitë pushtuesit, si kaçamijt mbas gurit. Gjon Drishti i kishte njoftë mirë edhe ata, edhe këta.

Prandej për te asgja s'kishte ndryshue. Ai jetonte në botën e vet, i veçuem prej përmbysjeve të mëdha, që po ndodhnin. Gjoni tash e ndjente veten të coptuem prej rrokullisjes së randë që psoj vetë kur u gjet në kambët e malit të jetës. Ai desht me arritë në majën e atij mali, jo vetëm për me soditë madhështinë e jetës, përjetësinë e së bukurës, që ishte shprehja e përsosun e saj. Por pa mundë me u kacavjerrë deri në majë ra, u rrokullis teposhtë dhe gadi sa nuk theu qafën.

Gjonit i kujtohet se sa e sa herë pat folë me Lizën e vet të gjorë për qëllimin e jetës, për lumtuninë, për njerëzit. Bile, edhe tash kishte ruejt midis letrave të Lizës një copë fletë të zhgarravitun që as ai s'e dinte se si kishte shpëtue prej ditarit të tij. Ai pat shenue atëhere me një shkrim të ngutun, që mezi lexohej, ato pak fjalë që nuk i shqimeshin prej mendjes dhe që i përsëriste ma shpesh se «pater nostrin» e fëminisë. «Jo ndër të parët, kurdoherë e kudo, por ndër të parët në luftën për të vërtetën, për të bukurën, që janë mishërimi i përjetshëm i përsosjes!» Dhe ma poshtë kishte shtue «Nuk asht meritë me qenë i parë ndër të varfën shpirtnisht. R. 12.XII.1929». Atë ditë kishte mbushë të tridhjetë vjetët dhe i kujtohej se si i fliste ngadalë në vesh Lizës së dehun prej lumtunisë: «Ndodhem si thoshte Dantja- në gjys-

mën e rrugës së jetës sonë, por mue më duket se qysh se të njofta ty, fillova me jetue...».

E, në gjysmëterrën e atij furriku prej gjethesh e lulësh ku ishin strukë tue andrrue, Gjoni e pat pyet papritmas Lizën: «Ç'ka asht arti, Liza?» E pa pritë përgjigje kishte vazhdue me i përshpëritë sikur po i thoshte vargje të pavdekëshme «Arti, e dashun, asht krijim e harmoni, asht ndjenjë e mendim, asht fantazi e qëllim, arti asht jeta vetë». Dhe Liza, tue i rrëmbye kokën me të dyja duert, e tue e puthë në buzët e ngrohta me etje të madhe, kishte shtue: «Ai asht dashunia jonë, Gjoni i em i dashun!».

«O çaste e andrra të mrekullueshme të rinisë së perëndueme, ku jeni?» — mendonte Gjoni i zymtë me ofshamë të thellë.

* * *

Po tash?

Ku po jetonte, si po jetonte Gjoni Drishti?

Ai e ndjente veten të gjymtuem, të vetëm, të zhytun në pellgun e një shkretie të tmershme shpirtnore e materiale, që po i merrte frymën dalë nga dalë. Ai nuk pranoi punë prej fashistëve. Ata deshtën me e ba dirigjent të një kori «balilash». Por ai me përbuzjen e heshtun të malësorit u ktheu shpindën. Pranoi me vëjëjt për bukë, por nuk u përkul. Kur u sosën burimet nga mësimet private të muzikës (violinën s'e prekte ma me dorë qysh prej asaj nate) vuni shtëpinë peng te një avokat që ma vonë u ba federal. E kur iu sosën edhe ato, shiti disa plaçka që s'i duheshin ma. Kështu kaluen muej e muej. Por kur krisën pushkët e bombat e para, ai ndjeu një farë lehtësimi, gjaku i malësorit filloi me vlue për brenda, me livrue prej një farë kënaqësie të

heshtun, të pakuptueshme. Mos ishte vall ndjenja e hakmarrjes për të gjitha ato që kishte vyejt, kundër gjithë atyne që e kishin ba me vyejt, që ja kishin coptue zemrën e gjymtue jetën? Ndoshta.

Jehu i pushkëve partizane i erdh Gjonit si paralajmërim e si shpresë. Si paralajmërim i përmbysjeve të mëdha, të pashmangëshme për të cilat ai andrronte e gëzohej me gjithë zemër. Si shpresë e fillimit të një jete të re, për të cilën atij nuk i kishin mbetë ma forca me besue sepse goditjet e randa e patën trullosë keq.

Ndoshta bash sepse nuk i kishin mbetë ma forca për me besue e me shpresue a por sepse ishte i trumhasun nga goditjet ose nga përmbysja kaq e vrullshme dhe e papritun e asaj që dikuj i dukej e paprekshme dhe e përjetëshme, Gjon Drishti e priti ditën e gëzimit të përgjithshëm, — çlirimin — me habi, pa ndonjë gëzim të dukshëm, të bujshëm.

Megjithatë ai s'mbeti krejt i veçuem. Ai strehoi e mjekoi dy partizanë të plagosun që i gjet pa ndjenja një mëngjes te dera n'oborr. Ditën e çlirimit të Tiranës, pastroi bashkë me të tjerë rrugën prej barrikadave, dhe i zhytun në lumin e madh të turmës së hareshme mbushi gjoksin me frymë disa herë, tue u përzi me mijra e mijra njerëz që bërtisnin e këndonin, të dehun prej gëzimit të madh... Ai e ndjente veten të lehtësuem fort, i bahëj edhe atij me këndue e nganjëherë me vikatë me të madhe. Po, me vikatë, me ua falë njëmijë dreqënve këtë mulla që e randonte tash sa vjet në zemër. A ishte kjo lumtunia?

Një ditë e thirrën në Komitet Ekzekutiv dhe i thanë: «Fashistët gjakpirës i shporrëm. Pushteti popullor i qëroi fajdexhinjtë që të binin në qafe

edhe ty. Zoti Gjon, shtëpinë t'ende e gëzofsh për jetë e mot!».

— Po kjo?

Gjoni ishte kthye i habitun në shtëpi. Ai s'kish-te besue në fillim për çlirim. Por ma vonë, dalë nga dalë, kur ishte mësue me idenë e pashmangësisë fatale të përmbysjes së madhe (ai e quente revolucionin — hakmarrje të popullit), e kishte kup-tue çlirim si një proces të gjatë, të ngadalshëm e me shumë mundime që ndoshta mund të mos përfshinte të gjithë njerëzit dhe mbarë vendin. E aq ma pak do të prekte atë e shtëpinë e tij. Sepse i ishte mbushë mendja Gjonit se mund të jetonte si Robinsoni i veçuem në ishullin — shtëpi të vet. Po deri atëherë megjithë përpjekjet e tij ai s'mundi të veçohet prej jetës e të gjallonte larg të gjithëve e gjithëkafes. Po tash kush mund ta siguronte se vala e rrëmbyeshme e përtrise e jetës së re nuk do ta lagte atë «ishull» dhe nuk do të përfshinte Gjonin — Robinson në gjirin e vet të furishëm?

Qysh në fillim Gjon Drishti nuk mund të mos prekej nga ngjarjet rreth tij. Në këshillin e lagjes kuç, simbas urdhënit që kishte dalë, shkoi me lajmë-rue sipërfaqen e banimit, vuni re lëvizje, njerëz që hynin dilnin, pyesnin, kërkonin, bisedonin, bër-tisnin, sqaronin... Dikush për asistencën sociale, dikush për strehime, dikush për arësim e punë. Një grup njerëzish në oborr ishte në telashe për banga, për fletore, për lapsa...

— Po s'i dha me para — me çmim t'arsyshëm, ja marrim me zor atij qenbirqenit... — po fliste me zjarr një burrë me moshë të thyeme.

— Bodrumet e shtëpisë i ka plot me sende shkollore. I kam pa vetë kur fshiheshim nga bom-bardimet, — shtonte një grue.

— T'i themi kryetarit t'i konfiskojë. Ky maskara është sabotator. Nuk do që të hapen shkollat — foli përsëri plaku.

— Me ngadalë xhaxho, — u hodh një i ri — S'kemi dalë të grabitim. Pushteti ka ligje, rregulla, për të gjithë: edhe për armiqtë. Do t'i bëjmë thirrje. Do t'ja spjegojmë. Do bindet.

— Ai do bindet? Ai ka një kokë, or shokë, ja si ky — dhe plaku i ra murit me shkop.

Gjoni kaloi andej tue qeshë e tue mendue për hallet e këtyne njerzve. Jeta po përtërihet, po ndërtohen gërmadhat, po çelen shkollat. Njëpër murre e shtylla elektrikë ai lexon parulla të shkrueme me germa të mëdha: «Shqipëria u çlirua duke luftuar fashizmin. Shqipëria e re do ndërtohet duke luftuar analfabetizmin». Kërkoj në këshillë e i dhënë dy kurse për likuidimin e analfabetizmit.

Megjithatë jeta — kjo jetë e re e vrullshme, e bukur, plot vështirësi e halle, por edhe plot shpresa që sollën prej malit njerëzit me yll në ballë, nuk e kishte përqafue ende me krahët e vet të fuqishëm Gjon Drishtin. Ai mbyllej në ishullin e vet — në shtëpisë e blerueme — dhe i dukej se mund të mos e preknin, as ta lagnin dallgët që derdheshin atje në rrugë, përtej murit të shtëpisë së vet.

Ai u çudit mjaft kur e thirrën në Ministrinë e Arësimit. Ndërsa po shkonte atje, kaloi kah sheshi Skënderbej. S'kishte ra andej pari qysh në ditët e çlirimit. Sahati i madh i Tiranës ishte në vend, por minarja e hollë e shkathët e xhamisë së vjetër ishte shembë për gjysëm. Vuni re se rreth minares së xhamisë ishin ngritë skela dhe punëtorë po ndërtonin majën e minares së rrënueme prej luftimeve. Gjoni iu kujtuen pallavrat e propagandës fashiste e

balliste e mendoj me vedi: «Komunistët jo vetëm nuk i rrënokan faltoret, por edhe i ndreqkan». Para tij kaloi tue këndue një grup të rijsh e të rejash me lopata e kazma në duer. Po shkonin në punë vullnetare: kishin mbetë pa pastrue gërmadhat e disa ndërtesave të shkatërrueme prej luftimeve. Pak ma tutje dy partizanë të veshun dosido, ishin ndalë me abetaret ndër duer e bisedonin të qeshun e të gëzuem. . .

Në Ministri e priti me buzëqeshje një nëpunës, një djalë i ri shumë i sjellshëm. E uli, i dha cigare, e pyeti për shëndetin, për jetesën.

Gjoni përgjigjej ngadalë, i habitun dhe rrinte si në gozhda, tue pritë. Donte me dijtë sa ma parë pse e kishin thirrë. Ma në fund nëpunësi e qiti ku e kishte hallin.

— Zoti Gjon, na kemi marrë vesht se keni krye me kohë konservatorin. Njerëz si ju i kemi të pakët. Si specialist që jeni deshtëm me u këshillue me ju për një çështje të randësishme. Na kemi ndër mend me çelë këtu në Tiranë një shkollë të re, që s'ka qenë kurrë ma përpara. Kërkojmë ndihmën tuej!

— Ndihmën time? — Për ç'farë shkolle?

— Lice artistik.

— Lice artistik?!

Gjoni nuk e mbante mend si shkoi në shtëpi. Ai nuk ishte dehë ndonjë herë në jetën e tij. (Për alkolin s'kishte pasë kurrë ndonjë respekt të veçantë: e shfinte në gojë vetëm një herë në vit. Dhe kjo ndodhte më 12 dhjetor, me rastin e ditëlindjes. Pinte vetëm venë të bardhë, mundësisht — Kiantil. Kaq. E prandaj nuk ishte dehë kurrë. Zakon i vjetër. ky). Por atë ditë e kishte ndi veten si të dehun. Nga gëzimi. nga habia, nga. . . Kushedi? Por veç mendonte dhe habitej:

— Në Shqipni, lice artistik?!

Kjo ishte për të diçka e mrekullueshme dhe prandej e pabesueshme.

Por kjo i çeli Gjonit plagën e parë e të madhe, të cilën s'ja kishin mbulue as vitet e shumta e të gjata që kaluen, midis harresës e indiferentizmit.

Gjoni kishte të drejtë me u habitë: a nuk ishte guxim i tepruem me çelë një shkollë të tillë pikërisht në Shqipni, në Tiranë, ku kohë ma parë ishin tallë me të, kishin pështy në talentin e tij, në besimin e tij për artin, për të bukurën, për njeriun, kishin shqelmue në baltën e mos përfilljes e të injorancës gjithë vrullin e tij të pastër djaloshtar...

«Të çuditshëm këta komunistët! Ndreqin ura e rruga, ndërtojnë banesa, meremetojnë faltore, thajnë këneta, ndërtojnë hekurudha, i thonë katundarrit «na merre tapinë — toka asht jotja!», i japin plumbin keqbasit, në tanë Shqipninë i shpallin luftë analfabetizmit, e mbushin malësinë me shkolla, kanë kohë me u kujtue edhe për artin, çelin lice artistik e guxojnë, bile, me folë edhe për uzina, fabrika, kombine, hidrocentrale të ardhme! Kanë guximin me folë e me andrrue për të ardhmen bash si të ishin poetë...». «Të çuditshëm e andrrues këta komunistët! Djalli nuk asht aq i zi sa e bajnë. Edhe të kuqtë nuk janë aq të këqij sa i kanë ba ...» — mendonte Gjon Drishti, i cili megjithatë vazhdonte me e pa botën me synin e paragjytimeve të vjetrueme, që i kishte trashëgue, ndoshta edhe pa dashjen e vet, prej atij rrethi ku kaloi rininë. Ai mendonte gjithnjë se bota kishte mbetë ajo e dikurshmja me mykun që e kalbëzonte ngadalë... E prandej në ndërgjegjen e Gjonit, depërtonin me vështirësi të madhe fërshtizat e së resë, që po shpërthente kudo, rreth e përçark tij.

Një ditë në këshillë të lagjes i thanë:

— Shoku Gjon, në shtëpi je vetëm. Duhet me u ngushtue paksa: qyteti asht i damtuem nga lufta e popullsia ka nevojë për banesa. Dhe shtuen:

— Kjo asht një masë e përkohëshme.

Ai kishte mendue në fillim kështu:

— Nevoja s'ka gjygjë. Nevojtarët duhen ndihmue.

Por kur në dhomën tjetër i rrasën një familje prej gjashtë vetësh u merzit fort, iu duk sikur tashma kishte ardhë mbarimi i qetësisë së tij, se po bahëj i huej edhe në shtëpinë e vet ku simbas tij, kishin fillue me vu dorë njerëz të huej të padëshëruem e të paligjshëm...

Po, kishte ardhë mbarimi i qetësisë së tij. «Po kur ke pasë ndonjëherë qetësi, or Gjon Drishti? — i thoshte vetes, — Veç në vorr nuk dij a ke me gjetë qetësi...».

Kaloi do kohë, marrëdhانيت e Gjonit me banorët e dhomës ishin acarue mjaft. Ai ishte zemëruë edhe me këshillin e lagjes, që i kishte sjellë gjithata njerëz, e çfarë njerëzish!... I dhimte zemra kur shikonte shtëpinë që shkatërrohej prej trajtimit të keq e pakujdesisë, ndërsa oborri po shkretohej e po humbte gjallnin e blerimin e dikurshëm.

Dhe ndodhte që Gjoni i egërsuem prej kësaj gjendjeje, të mos e zotnonte ma vedin, por të kafytej me cilin të gjente para. Kështu i pat dalë nami i keq si plak teveqel e belaxhi dhe «miqtë e padëshiruem», si i quente Gjoni qiraxhitë e vet — iknin prej tij si prej murtajës. «Të kuqtë po cënojnë edhe «ishullin» tim. Ata nuk qenkan edhe fort të butë; të futen në shtëpi edhe s'dinë me dalë...» — mendonte Gjoni nganjëherë, kur ndodhej në kul-

min e rrëmbimit. Por veç detyrën e vet si pedagog në lice e kryente në rregull, me ndërgjegje, megjithëse grindjet e shpeshta në shtëpi me njerëzit e huej e kishin ftohë, e kishin vue deri diku në Tashë atë flakë që kishte pas fillue me u ndezë fill mbas çlirimit në zemrën e tij të mplantun para kohe.

Ky ishte Gjon Drishti.

* * *

Kur Miti ndigjoi historinë e zyrtë të këtij njeriu me jetën e thyeme e plot travajë, iu dhimbs. Por kjo dhimbje nuk i ngjiste mëshirës së zakonshme. Ai u bind edhe ma tepër se ky njeri me gjithë luhatjet e «çuditë» e tij, me gjithë paragjykimet e shumta e mosbesimin e theksuem ndaj njerëzve, në fund të fundit kishte mbetë i ndershëm dhe nuk ishte një qenie krejt e rrenueme, e panevojëshme për shoqinë.

Përkundrazi.

Pushimet e verës Miti i kaloi në Himarë.

Atje, në vendin e lindjes, midis njerëzve të dashtun e të njoftun, ku çdo gja, çdo pemë, çdo rrugëz dredhuese mali e çdo gardh, kopshtet me portokalla, fëshfëritja e ullishtave, gurgullima e përrojve e zhaurima e valëve të detit, blegërima e deleve dhe era e randë e bagëtive që i ngacmonte nuhatjen, i kujtonin ditët e vitet e fëminisë së vet.

Miti e ndjente veten të shplodhun, krejt të shplodhun, megjithëse mendohej me ndihmë nga pak në punimet bujqësore. Por prap, edhe atje, ai ndjente mall për Tiranën, për mbramjet e saj të

mrekullueshme, për zhurmën e tornove në repart, për shokët e tij, për ndeshjet e vullibollit në uzinë, për jetën e gjallë, plot zhurmë e lëvizje, për... Për shumë gjana e kishte marrë malli — me gjithëse pushimet po i kalonte për bukuri pranë s'amës e së motrës në bregdetin e qetë të Himarës, në shtëpinë e tyne të qarkueme me ullinj, portokalle e mandarina.

Shpesh ndodh që të mos kujtohesh për diçka të mirë e të nevojëshme që e ke dhe të bie ndër mend për te, e çmon dhe e don ma tepër atëherë kur të mungon, kur e ke larg o kur nuk e ke ma. Kështu edhe me Mitin. Ai ishte zhytë n'atë qetësi hyjnore të kaltërsisë së dyfishtë, të detit e të qiellit, në ranishten e vogël, të mshehun mes shkambinjve, ku qysh në vegjëli i pëlqente me vllaznit me notue e me zanë peshk — e i kujtohej Tirana, njerëzit e saj, zhurma e gjallnia e saj, i kujtohej Gjoni, ajo vajza zeshkane, flokë shprishun e çapکہe, — si dukef studente, — që takonte rrugës e që e vërente me një farë... me një farë... As ai s'dinte si me e quejt. Shikimi i saj nuk ishte vetëm krenari, as mospërfillje. Ai shikim kishte diçka të ngrohët dhe ato pak shkëndijëza të vockëla e të gjalla që shpërthenin prej syve të saj kur kryqëzoheshin, vjedhtazi dhe ashtu si rastësisht, të dy shikimet, ishin mjaft për Mitin që të turbullohej, të skuqej, të humbte qetësinë e vet të zakonshme... Shpesh e kishte kapë veten tue mendue për te, sidomos këto ditë që ndodhej larg. S'e njihte fare, s'ja dinte as emnin e megjithatë mendonte për te. Kur të kthehej do ta njihte, patjetër, patjetër. Provimet nuk i kishin shkue aq mbarë këtë sesion të verës. Ishin rritë kërkesat dhe ky kishte qenë i detyruem me e

lanë një provim pa dhanë, atë ma të vështirë — «Rezistencën e materialeve», megjithëse në uzinë e kishin ndihmë mjaft: organizata e partisë, kur mori në shqyrtim çështjen e arësimit, porositi një shok — inxhinier, të kujdeset për të. Ky inxhinier i ri, por i zoti — shef i repartit të tij — që kishte mbaruar studimet në Kiev, ishte tregue mjaft i gatshëm e i papritueshëm me e përgatitë për këtë landë.

Prandej kjo vjeshtë ishte për Mitin veçanërisht e vështirë dhe e bukur.

U përpoq mjaft me e bindë t'amën që të vinte me te, por më kot. «Më vonë, më vonë — bir i nënës. S'e le dot Sofinë vetëm. Ti e sheh vetë: fëmijën e ka në gjë. Pastaj kemi punë edhe në kooperativë. Seneja është e mbarë. Degët po thyhen nga portokallet: kanë kokra sa qielli yje. S'do t'i lëmë të kalben. T'i vjelim një herë, pastaj të shohim».

— Përsëri do më lësh vetëm, nënë?...

— S'të lë vetëm nëna ty: të dalë kjo vjeshtë. Do vijë nëna të të gjejë një nuse për merak!

Mbaruen pushimet. Erdh koha me u kthye në punë në Tiranë.

U largue prej s'amës me zemër të thyeme. Megjithëse e njihte mirë natyrën e saj, nuk ja merrte mendja se për dy kosha portokalle do të pranonte me jetue përsëri larg të birit. Ajo tashma s'ja kishite nevojën kujt dhe duhej të pushonte: ai fitonte mjaft dhe mund t'i siguronte s'amës një pleqni të qetë e pa kujdes. Po ku ishte mësue e ama me jetën e qetë! Si do t'u thoshte shokëve në uzinë dhe në organizatë kur të vinte përsëri pa t'amën?

Kur u kthye çdo gja e gjeti në vendin e vet. Edhe shtëpinë, edhe Gjonin, edhe uzinën me repar-

tin e vet, edhe rrugët e Tiranës. Veç diçka kishte ndryshue. Asht ajo diçka e re që ndoshta nuk e sheh, por e ndjen se ka ndryshue e që jeta pa tjetër sjell me vete, pavarësisht në se je apo s'je dëshmitar.

Për ditë e ma tepër po ndihej vjeshta, ajo kohë e motit tiranas, kur rrezeve të diellit nuk don t'u shmangesh, por i shijon në flladin ledhatues të erës së Jugut e kur blerimi ende asht i gjallë e mundohet me ruejt krenarinë e vet të dikurshme, tue zhytë në hije rrugët e qytetit.

Gjonin e gjeti atë pasdreke tue lexue nën hijen e mushmullës. Kur hyni n'oborr i ngarkuem me tesha, Gjoni brofi në kambë, vrapoi me i dalë para. U përqaftuen.

— Ku je, more djalosh, se na mori malli!

U gëzue si për njeriun e afërt, si për djalin e vet. Miti i kishte prue një shportë me rrush, një rrush ngjyrrëflorinjte, pothuejse pa farë, i erëzuem e shumë i shijshëm.

— Ç'verë e mrekullueshme bëhet nga ky rrush, profesor. Im atë, i ndjeri, ja kish marrë dorën: e linte nja tri-katër vjet ndër damixhane e shishe në bodrum, pastaj e pinte. E quante, me shaka, «Bordo-blan». I kish mbetur që në kohën e kurbetit, kur ish punëtor në Francë. Unë s'e njoh verën, por nëna, si më thotë, s'arrin dot ta bejë si babai.

Kaluen ditë.

Mitin e rrëmbeu furia e punëve të perditëshme. Iu vu me vrull përgatitjes për provim. U mundue fort me «rezistencën e materialeve», e cila po i rezistonte mjaft, megjithëse Skënderi, inxhinjeri i ri, nuk u kursye me e ndihmue. Në provim për pak sa rrezikoi me u rrëxue: e shpëtoi një pyetje e te-

përt, jashtë biletës, së cilës, për çudi, iu përgjegj shpejt dhe mirë. Kur doli ndjente një farë ndrydhjeje, idhtije përbrenda, sikur dikush e kishte mëshirue, sikur ja kishin falë kësaj here për hatër. Qortoi veten se me të vërtetë ua kishte varë paksa detyrimeve të fakultetit, se nuk po sillej seriozisht me mësimet, se nganjëherë — ndoshta nga zotimet e tij të fryme — përgatitej sa me kalue radhën. Po a mund të bahesh inxhinjer i mirë tue kalue radhën?

U kthye në shtëpi i dëshpëruem, i lodhun.

Gjoni e priste i ulun në sallon. Donte me dijtë përfundimin, megjithëse ishte i sigurt për të.

— Eh?

— Asgja... keq, shumë keq, profesor!

— Si, u rrëxove?

— Jo, jo! Por më keq... Më duket sikur ma falën treshin.

Gjoni mori frymë.

— Mos u mërzit, mor djalosh! Tjetër herë ke me u përgaditë ma mirë dhe s'kanë me ta falë. Nuk asht lehtë me i ba të gjitha: edhe me punue edhe me studiu!

Atë natë Miti ra në shtrat herët, i këputun nga dita e randë.

Megjithatë shpejt e mori veten. Kthimi në uzinë, midis shokëve, bisedat dhe shakat e tyne, puna në repart pranë tornos, zhurma e veçantë e metalit që pritet, telashet e planit e të brigadës e prunë në vete, i kthyen besimin, vullnetin, shijen dhe interesimin për çdo gja.

Megjithë hallet e tij të mësimet e të zemrës, kampionatin e futbollit këtë vit e ndoqi në rregull. Nuk lente pa shikue as ndeshjet e skuadrave të do-

bëta. Megjithëse ishte i pakënaqun për nivelin teknik të lojtarëve, në ndeshjen e fundit midis dy skuadrave ma të forta «Partizani» e «Dinamo» vyejti fort. S'e dinte veten se ishte ba kaq tifoz, dhe kish-te rrezik të bahej tifoz i sëmurë. Mezi përmbahej pa bërtitë e pa sha (gja që s'e kishte kurrë zakon) kur Lubonja ndeshej në murin e pakalueshëm të mbrojtjes partizane ose kur Resmja dredhonte e me gjuejtjen që bante me të majtën e tij të tmer-shme shponte portën e «Dinamos». Zoti na ruejt — kur bahej barazimi!

E po asi ethesh! Asi vyejtjesh e emocionesh!
Mandej pendohej — por...

Një ditë e paralajmëroi Gjonin:

— Nesër asht premiera «Kavaleria Rustikana». Kam marrë një biljetë edhe për ju.

— Me gjithë qejf. Po ti pse nuk fton ma mirë ndonjë damë, more djalosh?

Miti u kuq. Ai desht me i thanë se një vajzë, — atë që mund t'ishte «dama» e tij — atë vajzë zeshkane, flokëshprishun, që e trazonte me shikimet e saj çapkëne, nuk po e takonte ma rrugës si përpara — dhe kjo gja e shqetësonte mjaft. Por nuk i tha asgja Gjonit.

U kthyen vonë prej çfaqjes.

Ishin të kënaqun të dy. Gjoni ma tepër ishte i kënaqun për guximin se sa për mjeshtërinë artistike të çfaqjes. Megjithatë rrinte tue bubrrue ndër dhambë: «Shumë mirë. Shumë mirë». Miti ishte i kënaqun për të gjitha.

— U bamë edhe me opera e balet. Eh, more djalosh, ku kemi qenë e ku mbërrime!... Ta dijshe ti! Dikur, pesëmbëdhjetë vjet ma parë u habita shumë kur më thanë se do të çelej një lice artistik.

Por gabova. Me komunistat nuk ka kohë me u habitë. Dreqi i merr vesh këto punët e tynë. Shqipnia e çiftelijes dhe e kangëve tërthorçe, me gjasë, po shkon në konservator e n'akademi artesh!

— Kjo asht jeta, profesor.

— Po, po, jeta!... murmuroi tue tundë kryet, e mandej me sy që i shkëlqenin prej një shikimi të djallëzuem iu kthye djaloshit:

— Po a e din se kush i solli në Shqipni Maskanjin e Çaikovskin, Bethovenin e Glinkën, Verdin e Puçinin?

Miti nuk po kuptonte asgja.

— Pushka, more djalosh.

— Si pushka, profesor? Ç'kërkon pushka te klasikët e muzikës?

Gjoni qeshi prej habitë gadi fëminore të Mitit dhe tue i vue dorën në sup në mënyrë atnore, i tha me një za bindës e të premë:

— Po, pushka, bir. Mos t'ishte pushka partizane që ja çeli dyert e Shqipnisë kulturës botnore, gjeniu i tynë kurrë nuk do të sillej kaq lirisht në dheun tonë...

* * *

Në mëngjes e gjet Gjonin tue pastrue suazën e një fotografie të madhe. Ai pa një grue të re, shumë të hijshme, me një fytyrë të hollë, të rregullt, e me sy të trishtuem që vështronin larg me buzëqeshje të lehtë: Në foto me germa të mëdhaja Miti lexoi: «Gjonit tem shumë të dashtun, në ditëlindjen e tij për mos me më harrue kurrë. Liza 12.XII.1929.

— Ja, kjo ka qenë Liza ime, që s'asht ma! Ajo më la si kërcu, vetëm.

— Nuk je vetëm, profesor...

Rrugës përsëriti me mend disa herë «dymbëdhjetë e dymbëdhjetë». Nuk duhej ta harronte atë ditë.

Po afrohej dimni. Dita po shkurtohet mjaft dhe njerëzit mbas pune kur nuk bredhin nëpër dyqane, dhe nuk shkojnë në teatër o në kinema, shtërngohen prej shiut e erës së nandorit zakonisht me u mbledhë herët në shtëpi.

Në darkë Miti hante lehtë: pak bukë e djathë me qepë, ndonjë salsice, një çaj. Edhe atë natë kësh-tu e gjeti Gjoni, tue hangër.

— Të baftë mirë...

— Bujrum, mirë se erdhe — i tha Miti, me gojën të mbushun, e tue u çue në kambë — urdhëro, ulu.

Rrallë hynte në dhomën e Mitit. Atje kishte rregull gjithkund përveç tryezës së punës, pranë dritares, ku shtriheshin të hapuna libra e fletora. Por edhe në tryezën e vogël të bukës kësaj herë vuni re një libër të çelun. E mori në duer. Ishte një vëllim me vjersha i një poeti të ri. Si duket Miti po lexonte tue hangër. Gjoni nuk u përmbajt pa e ngacmue:

— A shkojnë salsicet me «Endërimet poetike?»

— E pse jo? Shumë, bile — u përgjegj Miti tue qeshë. Secila ka vendin e vet, shijen e vet. Ja, ndi-gjoni këto vargje:

*Dhe malet i zu gjumi
Në fusha — qetësi.
Tek udha afër lumit
Vështroj dhe rri tani.
Çdo gjë është qetuar
Çdo gjë po fle mbi dhe...
Dhe n'është njeri zgjuar
Për ty mendon, Atdhe.*

Atë natë biseduam gjanë e gjatë — ndërsa mbaruen një kusi me gështeja të zieme që kishte vue Miti. Biseduen për gjanat ma të ndryshme — thue se mundoheshin me u thellue në shpirtin e njani tjetrit — për njerëzit, për t'ardhmen, për komunizmin, për politikë e për sport... Për çka nuk folën atë natë: për interpretimin e «Traviatës» n'Operan tonë, dhe për Marie Krajën gjithmonë të re, për filmin «Hamleti» me Lorens Olivier, për kushinin kryeneç të Mitit që nuk ndigjonte me hy në kooperativë e për neorealizmin italian, për ekspozitën e grafikës sonë e për frezatorin sovjetik Voronjin, që i ishte përgjegjë me letër mikut të tij Mitit, për doktrinën Ajzenhauer e për sputnikun artificial që zbuloi fshehtësitë qiellore.

— A nuk është e tmershme kjo, profesor: sot njerëzit po sundojnë forca të mbinatyrëshme, po çajnë qiej e po shkojnë në kozmos, ndërsa gjenden disa krimba në tokë, që duan t'i vënë flakën botës. «Tymi t'i dalë» — thonë. E përse? Që të shtojnë fitimet e tyre. Ky është krim, kjo është poshtërsi e madhe.

— Kështu ka qënë dhe kështu do të jetë në këtë botë...

— Jo. Kështu nuk do të jetë. Ka qënë, por nuk do të jetë. Nuk do të jetë në komunizëm, profesor, në komunizëm. Kur të varrosim atë kuçedër me shumë kokë që quhet imperializëm...

Vonë e kishte marrë gjumi Gjonin. Ai përpëlitej në shtrat i travajuem prej një mori mendimesh, që e sulmonin si ortekë të furishëm. Edhe Miti — si Gjoni dikur — punonte e studionte. Por sa ndryshim i madh! Rinija e tij kaloi me mundime çnjerrëzore, e errët, me fekëstitjet e rralla të shpresave

dhe andrave himerike — e ndriçueme vetëm prej zjarrit të dashunisë për artin e Lizën, kurse Gjoni shikonte qartë se si ky djalosh, Miti, po punon, po mundohet, tue ndie, tue prekë frutet e djersës së tij, tue pasë shtytjen, përkrahjen e kujdesin e shoqnisë, tue vlue prej dashunisë për njerëzit, prej besimit për ditën e nesërme, që pa tjetër do të jetë ma e mirë për te e për të gjithë...

Gjonit i kishte lanë mbresë të thellë Miti, Atë e kishte habitë jo vetëm mënyra e thjeshtë se si mendonte Miti, por edhe sinqeriteti, gjanësia e thellësia e atyne mendimeve dhe aq ma tepër bindja e madhe e ngrohtësia me të cilat i shprehte, sikur të donte me ja ngulë në tru edhe tjetrit. Fjalët e tij ishin ngujue fort ndër mend: «Po, profesor, Unë jam i lumtur. Jam i lumtur në punë, në jetë. Edhe unë jam i ri. Edhe mua më pëlqen të dëfrej, të los, të qesh, të mësoj, si gjithë të rijtë, si gjithë njerëzit, e dua fort jetën, e shijoj me gjithë shpirt. Jeta, besimi për të më kënaq, më gëzon, më përtërin. Ajo është atje ku jam unë. Unë gëzohem, kënaqem, pse të ta fsheh? jo vetëm në fushën e volibollit, jo vetëm kur shoh sytë e zez që më turbullojnë. Unë ndjej emocion të çuditshëm edhe kur jam para tor-nos. Ti, ndoshta këtë nuk mund ta kuptosh. Por ja, kështu ndodh me mua. Zhurma e saj kur gdhënd metalin më tingëllon si muzikë e ëmbël. Ndoshta është për të qeshur, ndoshta mund të më quash të laj-thitur, por unë komunikoj me të, bisedoj me të si me një njeri të gjallë: e kuptoj kur shkon mirë, por e ndjej me shqisa, me zemër edhe kur ka ndonjë të metë kur mund të ngecë, dhe i dal të keqes para... Atë copë metali të paformë që do ta bëj detale më vjen ta brumos me duar, ta ngjesh si baltën skulpto-

ri: dhe kur e punoj me thikën e tornos, më duket sikur po i jap jetë, po e gjallëroj. Dhe vërtet metali i pa formë bëhet vegël e nevojshme. Por është njeriu, vetë njeriu, ai që e punon metalin, detalen, dhe e bën për të mirën e vet e të shoqërisë, që jeta të bëhet më e bukur, më e gëzuar, më e lehtë. Unë e ndjej se puna ime është e nevojshme, e dobishme për shoqërinë. Dhe prandaj nuk kursej asgjë për të — as djersën e mundin tim, as rininë e jetën time po të jetë nevoja. Dhe jam krenar për të gjitha këto vështirësi e gëzime. Se nuk ka gëzime pa vështirësi... A nuk është kjo lumturia e vërtetë?..»

Për ditë e net të tana Gjonit i vinin në mend fjalët që Miti i tha me aq bindje e ngrohtësi: «Po, e dua fort jetën, e shijoj me gjithë shpirt. Jeta, besimi për të, më kënaq, më gëzon, më përtrin. Ajo është atje ku jam unë... ajo është atje ku jam... ajo është atje...» Dhe si të donte me kujtue përsëri rrugën e jetës së vet plot travajë si të donte me gjetë thelbin e jetës së re të këtij djaloshi përsëriste me vete: «Ke të drejtë, Miti, nuk ka gëzime pa vështirësi e vuetje ashtu si nuk ka fitore pa rreziqe. Nuk ka krijim pa përpjekje, ashtu si nuk ka as lumtuni pa mundime. Një gja asht kryesore në jetë: krahët kurr nuk duhet të bien, as nga lodhja as nga dëshprimi». Dhe si jehonë e hareshme i ktheheshin në mendje e në shpirt fjalët e djaloshit: «Unë e adhuroj Dangon legjendar të Gorkit, zemrën e tij që digjet si pishtar nga dashunia për njerëzit».

Në uzinë, në mbledhjen e kolektivit, kush t'ua përvjetorit të çlirimit, Dhimitër Sulit i dhanë një fletë lavdërimi dhe njëzet mijë lekë shpërblim për dy racionalizime. Miti i dërgoi s'amës pa vonesë gjysmën e shpërblimit dhe, që ta bindëte për me

ardhë sa ma parë, i shkroi në letër: «Besoj se kam gjetë një nuse që do të të pëlqejë. Të pres këtu sa më parë që të më japësh uratën!». Nuk kishte zakon me rrejtë por e bani prej hallit. Si mund të bindej ndryshe nana me ardhë? Mandej, kush e din? Deri sa të vinte e ama ndoshta vërtetë do të ndeshej me zeshkanen çapkëne dhe...

Dhe? Ndonjë mrekulli? A besonte Miti në mrekullina?

Po: ajo vajzë po e shqetësonte. Në një mënyrë të çuditshme, të heshtun, pa e kuptue as ai vetë, ajo kishte hy në jetën e tij, ishte strukë diku atje në thellësitë e zemrës së tij si një hije e padukëshme në fillim tue e shgjetue me shikimet e saj e me tingujt gazmorë, të hareshëm e turbullues të zanit të saj.... Ajo i çfaqej krejt papritmas, pa e pyet aspak jo vetëm n'andrrat e tij që kishin fillue me u ba të shpeshta tashma. Pikërisht ajo, fytyra e saj, dy sytë e zez të mëdhej, të ndezun flakë, — e ndiqnin kudo, i dilynin edhe para tornos, zhurma e së cilës i dukej sikur shquente për mrekulli tingujt e zanit të saj të qeshun e therës... Kurrë ma ngusht se atëhere nuk e kishte ndi veten Miti. Atë e tërhiqte një forcë e çuditëshme sa e ambël aq e pamposhtun drejt asaj që nuk njifte, që s'ja dinte as emnin, as punën, as kurrgja... E pra e takonte, por... por s'ja mbante me e ndalë, me i folë. E shpesh herë ndjente tronditje të forta zemre, ndërsa ia zente syni rrëshqitas trupin e saj të hjedhët, midis qindra vetësh. Sa herë që ajo i kalonte pranë i dukej sikur dridhej, sikur djersët i mbulonin shtatin, sikur skuqej, sikur i merrej fryma... Çka dreqin asht kjo punë? Ai ma parë nuk ishte kështu, nuk ishte kaq i frigshëm, bile aspak i

frigshëm e nganjëherë i pa marre me vajzat e tjera. Po, veç ato ishin vajza të tjera. Ndërsa kjo ishte krejt tjetër, krejt e ndryshme me të tjerat. Kështu i dukej atij. Sidoqoftë turp për te, me u skuqë e me u dridhë si një fëmi që ka derdhë tasin me kos edhe ka frigë prej s'amës.

Miti duhej t'i jepte fund kësaj gjendjeje. Dhe sa ma parë aq ma mirë. Po si? Me e ndalë vajzën e me i folë? Bah! Zoti na ruejt! S'asht punë që bahet. Po s'ka rrugë tjetër.

Megjithatë paska rrugë tjetër, të cilën as që mund ta merrte me mend Dhimitri.

Një ditë — pikërisht ate ditë, për një çast të shkurtë që zgjati sa një shekull, Mitit iu duk sikur edhe tavani me hekurat e dritaret e repartit, edhe vetë qielli u përmbys mbi kokën e tij: në uzinë kishte ardhë një grup studentësh të universitetit. Inxhinieri që i shoqëronte e ndali grupin para tornos së Mitit. Ky ishte përqëndrue në premjen e një detali delikat dhe vonë u kujtue për praninë e tyne. Por kur ngriti kryet, pa dashtë dhe midis grupit pa atë, vajzën e andrave, e humbi, u turbullue e mezi ndali tornon. Ajo e pa, e njofti, i buzëqeshi: «Mirë dita» — i tha me një za që kumboi si vegim shpresëdhënë — dhe i zgjati dorën. Miti nuk guxoi me iu përgjegjë, por me një murmuritje të pakuptueshme që iu duk shumë idiote, i tregoi dorën e fëlliqun prej grasos dhe pluhunit të metalit. «S'ka gja» — i tha vajza mengadalë dhe në shuplakën e madhe të hapun e të fëlliqun të djaloshit ajo zhyti dorën e saj të vockël e të bardhë....

Ky ishte çast i shtrenjtë e i andrruem që atij i dukej atëhere se vlente sa një jetë e tanë dhe që e mbushi me ngazëllim të ri e me bukuri të pa spro-

vueme ndonjë herë ma parë. Qysh prej asaj dite duert e tyne u bashkuen shpesh. Ma vonë edhe buzët e përvëlueme iu përgjigjën me thjeshtësi e forcë rinore zanit të zemrave të tyne.

Dhe kur mbramjeve tue shëtitë të shtërnguem për njeri-tjetrin, nëpër rrugicat e heshtuna e të blerueme të Tiranës së re, ose tue pushue në barin e njomë të kodrës nën Pallatin e Brigadave prej kah duket si në pllambë të dorës nga njena anë qyteti me mori dritash i zhytun në qetësinë e muzgut dhe nga tjetra pellgu i liqenit të ri, Miti i tregon Verës — kështu e quenin zeshkanen çapkëne — marrëzitë e tij, frigën e turpin e tij. Ai, në fillim si tue u skuqë, i rrëfen, se si e humbiste mendjen sa herë që e takonte, se si për pak iu thye tornoja kur i foli për herë të parë Vera. E rrëfime të tilla Verës i pëlqente shumë t'i ndëgjonte kah ja përsëriste Miti shpesh dhe çdo herë asaj i dukej se zbulonte diçka të re në thjeshtësinë e bukur të shpirtit të shokut të saj. Ata të dy shpërthenin në një gaz të pa përmbajtun, të çlirët e të lumtun.

Kurr nuk do ta harrojnë atë mbramje të freskët tetori, si janë shpesh herë mbramjet tiranase. Ata kishin bredhë gjatë, nëpër rrugën e heshtun që çon nga kodra e Shën Prokopit, afër liqenit dhe të dehun ndoshta nga kanga e heshtun që u këndonin të dyve zemrat e tyne të reja, nuk ishin kujtue aspak për retë që ishin grumbullue dhe vetëtimat që duke-shin. Vetëm kur pikat e shiut filluen me u shpesh-tue, ai e rrëmbeu Verën për krahësh dhe e futi vrap nën mburojën e do pemëve, që me degët e tyne banin një strehë të mirë nga shiu e shikimet. Pak ma tutje dalluen një kasolle gjysëm të rrënueme. Ndërkaq Vera ishte lagë, flokët ishin ngjitë dhe

fustani i saj i bamë ujë ishte puthisë për mish, tue i spikatë format e zhdërvjellta e të skalituna mirë të shtatit të saj të njomë e të kërthnestë... Vera po dridhej. Ai e rrëmbeu në krahët e tij të fuqishëm dhe ajo, sikur po strukej, e pambrojtun, u ngjit me tanë peshën e trupit të saj të ngrohtë. Një rrymë e fuqishme e përshkoi Mitin.

— Po mërdhif? — e pyeti ajo me një za të hesh-tun.

— Kam ngrohtë, kur jam me ty — iu përgjegj ai po me atë za të heshtun.

— Po pse dridhesh?

— Nga gëzimi.

— Çfarë gëzimi?

— Që gjeta një thesar.

— Çfarë thesari?

— Ty!

— Mua?

— Po, ty!

— Je i lumtur?

— Shumë. Po ti?

— Ma shumë se ti!

Ai dëgjoi afshin e ngrohtë të buzëve të saj, krejt afër, krejt ngjitë me fytyrën e tij dhe humbi për një çast: në krahët e vet kishte lumtuninë e andrru-eme e nuk i besohej, e nuk i bahej me e lëshue. I rrëmbeu ambël fytyrën e dashun dhe e mbuloi me të puthuna të shpejta, të forta në sy, në gushë, në gjitë, që ngriheshin e uleshin me hov, ndërsa të dy, me dënesje e klithma të lehta, ishin kapërthye në du-etin e mrekullueshëm ritmik që këndon natyra për përtërimjen dhe përjetësimin e saj. Dhe u duk sikur edhe natyra vetë me buçimat e saj, si tinguj të ambël orkestre po shoqnonte, n'atë skutë kasolleje

gjysëm të rrenueme atë duet të mrekullueshëm që këndonin zemrat e tyne, buzët e ndezuna dhe gjithë qenia e tyne e rrëmbyeme nga drithtërimat e harmonishme, herë të mekuna e herë të furishme të pasionit përvëlues që i kishte rrëmbye të dy...

Qielli ishte pastrue nga retë dhe tek tuk ndonjë yll kishte fillue me vezullue si me drojë atje nalt, kur të dy, të ngjitun bri njani tjetrin, të lodhun, por të lumtun, zbrisnin ngadalë në qytet.

Pa dashtë «gënjeshtër» e tij që i kishte shkruar së amës për nusen, po vërtetohej.

Nana nuk vonoj. Ajo erdhi në fillim të dhjetorit me «zahiren» e dimnit. Solli dy shporta me portokalla e mandarina, një teneqe me djathë, një me vaj, një varg me hudhra, fiq të thatë, qepë etj.

— Ç'i deshe gjithë këto moj nënë! Sikur s'ka Tirana... e qortonte i biri. Ikën ato vafte tashti: dyqanet i kemi plot e përplot!

— I di unë ato dyqanet e tua... Atje s'ka nga këto... Po nusen ku e ke? — pyeti nana, pa prit e pa kujtue.

Miti u skuq, belbëzoi diçka prej se nuk dinte çka me i thanë s'amës. Ai nuk kishte guximin me e njoftë tamën me Verën si me nusen e tij. Me gjithatë me vështirësi e si me droje, ai ja tregoi s'amës të gjitha. Dhe kur nana takoj Verën e mori thjeshtë për duersh e shtërngoi ma parë fort në gji dhe e puthi në dy faqet, si vajzën e vet. Miti e ndoq takimin e tyne me sy të trembun e kureshtarë, pa marrë pikë fryme. Ai dëshironte fort që ato të dyja ta donin njana-tjetrën qysh në shikimin e parë, qysh në takimin e parë.

Gjoni kur u njoft me plakën dukej pak si i mpimë ndoshta prej zakonit të tij të vjetër me u

përmbajtë para njerëzve me të cilët ende nuk ishte mësue.

Plaka nuk e zgjati shumë. I u përvesh punës për pastrimin e gjithë shtëpisë. Të nesërmen shtëpia ishte ba xhixhë. Dy ditë me radhë e pritën profesorin për drekë, por ai s'vinte. Kthehej vonë në mbramje dhe pa ba zhurmë mbyllej në dhomën e vet. Atëhere, ditën e tretë, i futën në dhomë një shportë me portokalle. Kur u kthye në mbramje në shtëpi (ishte i lodhun sepse ato ditë drejtonte grupin e klasës së tij për finalet e mbramjes shqiptarosovjetike dhe përgatitjet nuk e kënaqnin si duhet), u habit me shportën. Deshti me dalë në koridor e me thirrë: «Miti...zonjë...», por u ndal: në dhomën tjetër nuk vuni re dritë, do të jenë lodhë e kanë ra me fjetë. Nesër.

Po të nesërmen nuk gjeti njeri. Amë e bir kishin dalë herët. Një telegram nga e bija, Sofia, njoftonte se vajza ishte sëmurë keq dhe duhej të vinte nana sa ma parë për me e ndihmue. Miti e nisi t'amën i mërzitun, plaka e donte fort të mbesën e sa do që ta mbante Miti, mendjen atje do ta kishte.

Me kohë, ndërkaq, Miti po kërkonte diçka nëpër dyqane. Po afrohej 12 dhjetori dhe prandej edhe po shqetësohej gjithnjë ma tepër. Nuk kishte gjetë asgjë të përshtatëshme. Në dyqanin me komision të Rrugës së Barikadave, vërtet i kishte zanë syni një violinë si të vjetërueme, me një kllaf gjysëm të prishun. Po a mund të hynte në punë kjo vjetërsinë? Atëherë iu kujtue Qemal Veseli, mik, i tij, një violinist i ri në Opera, që kishte në patronazh grupin amator të uzinës dhe që ishte, si ai, tifoz futbollit për të njejtën skuadër. Të dy bashkë shkuen në dyqan e panë violinën. Qemali e mori në duer, e

solli andej këndeje, ndigjoi tingujt, tue i trokitë me vercak shpindës dhe pyeti sa ban. I thanë: «7500 lekë».

— Ke lekë? — e pyeti Mitin.

— Kam.

— Paguej.

Kur dolën, Qemali spjegoi: kjo asht dhurata ma e shtrenjtë e ma e mirë që mund t'i bash profesor Gjon Drishtit. Kur e ka festën?

— Pasesër.

— Ma len mue — ka nevojë për një merementim të vogël. Duhet vue telat dhe fijet e harkut. Pasesër ta sjell unë.

U ndanë.

* * *

Atë natë nuk bante të ftohët.

Gjoni ishte kthye në shtëpi ma herët se zakonisht: ishte festa e tij dhe megjithatë, ose ndoshta pikërisht për këtë e ndjente veten të zyrtë e të lodhun. «Pesëdhjetë e nandë vjet nuk janë pak» mendonte. Nuk ndryshoi as kur erdh, ma vonë, Zejnel Sadriu, mjek, i vetmi mik i vjetër që i kishte mbetë (pikërisht ai që gadi tridhjetë vjetë ma parë i pat thanë: «Merre, Gjon violinën tande dhe folu këtyne barkmëdhajve me gjuhën e fuqishme të Paganinit»). Zejneli e kishte ba zakon që çdo vit, në këtë kohë vinte me lejë prej Korçe. Dhe çdo vit këtë ditë e kalonte me Gjonin. Dhe Gjoni nuk dinte si me ja shpërblye Zejnelit këtë të mirë. Ai solli një tufë të madhe me trandafile të kuqe si gjaku e një shishe venë të bardhë.

— Simbas traditës! — tha tue i vue mbi tryezë, ndërsa Gjoni rregullonte lulet.

— Eh, or mik, që, pra, ke po ngryset edhe jeta jonë, — nisi Gjoni — kam le në prag të shekullit e më duket se kam ndodhë gjithmonë në prag të jetës, pa muejt me e kapërxye asnjëherë atë prag.

— Pse nuk e ke kapërxye?

— Sepse kam pasë frigë.

— Ti, frigë?

— Po, unë. Përtej derës ishte errësinë, drojshë se mos ishte humnerë dhe thejshe qafën.

— E pse drojshë?

— Ti e din: shpesh herë kam dashtë me u ngjitetë e jam gjetë për tokë.

— Po tash?

— Tash, për me folë të drejtën e shpirtit asht krejt ndryshe. Tash përtej derës vjen drita — një dritë aq e fortë e aq tërheqëse, Zenel, që të merr sytë e zemrën... Due me hy mbrendë, Zenel, por ndjej se s'kam forca.

— Ç'far forcash?

— Forca për me vazhdue rrugën... E mue më ka mbetë pak gjak malësori, drue me u koritë.

— Ti mos druej, burr i dheut — hin se s'ke me u koritë!

Të dy miqtë ngritën gotat e mbushuna.

— Për shëndetin tand. Rrofsh e qofsh me shëndet e jetë të gjatë.

— Me gjithë ty bashkë.

— Për dritën tonë!

— Për jetën tonë.

Ndërkaq trokitën në derë, lehtë. Hym i si tue drashtë Vera, me një tufë të madhe lulesh e mbas saj Dhimitri me dy pako në duer.

— Mirë mbrama — mezi u ndigjue Vera, — e mbas saj me za baritoni shtoi Miti tue qeshë:

— ... e ju baftë mirë!

— Urdhnoni... urdhnoni. — dhe tue u çue, Gjoni foli si ashpër — Po ç'ka janë gjithë këto ngarkesa?

— Për ju, profesor, lule... nja dy shishe «Bordo Blan» e Himarës sonë dhe këtë... Nëna, Vera dhe unë të urojmë me gjithë zemër ditë lindjen, shëndet, lumturi e njëqind vjetë!

— Qofshi faqebardhë, bijt e mij, — tha Gjoni me za të thyem.

Gjoni i habitun e i mallëngjyem rroku Mitin, dhe mandej mori pakon e madhe.

Zejneli, Miti e Vera vunë re se gishtat e Gjoni po dridheshin ndërsa zgjidhnin kordelet e pakos.

Ai mbeti shtang kur hapi kapakun e violinës. Për do çaste nuk guxonte me zgjatë duert me e prekë me gishta o me e marrë atë vegël që shtrihej aty, para tij, e heshtun, e tanë shkëlqim.

Dhe ma në fund e mori ngadalë me duert që dridheshin, si të ishte tue nxjerrë prej thellësive të errta e të misterëshme, ndonjë thesar shumë të çmuëshëm, si një herë shumë vjet ma parë. E vërejti violinën me sy të etshëm vezullues, pothuejse të përlotun. E solli përpara ngadalë, plot kujdes u ra me gishtin e madh disa herë telave, dëgjoji tingujt me vemendje të veçantë, e mandej, i ngashëruem mezi shqiptoi:

— O perëndi... po kjo asht gadi si Stradivarius!...

Dhe tue rrokë me të gjitha forcat e veta të pakta Mitin, shtoi me fjalë që i ndërpriteshin prej emocionit:

— Shumë... shumë të falemnderës, biri im. Nuk ka randësi a asht Stradivarius i vërtetë!.. Ka randësi diçka tjetër për mue. Zemra... kujdesi njerëzor...

Për herë të parë mbas gadi tridhjetë vjetësh Gjon Drishti mori violinën në dorë. Ai theu betimin që kishte ba.

— Për ty Dhimitër dhe për gjithçka që ti përfaqëson...

Dhe gishtat e tij të gjatë e të hollë rrëshqitën ambël e me shpejtësi në telat e asaj vegle, thue se po donin me shtërngue të nxjerrë vetëm tinguj të pastër, të mrekullueshëm, hyjnorë...

Tigujt e «Moto perpetuo-s» së Paganinit vërshuen gëzueshëm dhe mbushën zemrat e shastisuna të atyne njerëzve, që po ndigjonin të shtangun hymnin e jetës, triumfin e saj...

Dhe ndërsa Gjoni loste i magjepsun nga pasioni. disa pika loti u rrokullisën në faqet e tij të thata e u shkrinë në dërrasën e kuqe të violinës.

Ishin lotët e gëzimit të përtrimjes, të lumtunisë...

1960

LOTËT

— **D**oktor, erdhi një rast urgjent! — i tha infirmierja me za të shpejtë që nuk mund të mëshefte shqetësimin e mbrendshëm.

Mjeku që atë ditë ishte roje, Vasil Gjini, hoqi syzat ngadalë, shikoi vajzën, sikur të donte me lexue në sytë e saj të shqetësuem diagnozën, kuptoi, por megjithatë vazhdoi ta shgjetojë me shikimin e tij të mpreshtë e gjysëm shpotitës, thue se donte me e mësue edhe këtu që t'ishte ma e përmbajtun, ma gjakftohët dhe ma pak alarmiste. E pra njëqind herë i kishte dhanë me kuptue në mënyra të ndryshme se nuk asht aspak mirë me u ngutë, sidomos në mjeksi. Ajo ishte vajzë e re, që e donte fort mjeshtrinë e saj, që andrronte me u ba edhe mjeke, por që i vlonte një gjak tepër i ri e tepër i vrullshëm ndër dej. E megjithatë tue harrue të gjitha porositë e mjekut ajo përsëriti me za e me sy lutës:

— Asht urgjent, doktor!

— Ç'ka asht? — pyeti thatë mjeku.

— Më duket difterit i larinkseve! — tha vajza.

— Si? Po pacienti? — pyeti mjeku tue u hjedhë sikur ta kishin therë me gjylpanë.

— Një fëmijë.

— Sa vjeç?

— Më duket tre-katër vjeç!

Vasil Gjini ishte ngritë në kambë kur ajo po fliste. La syzat e stetoskopin dhe ashtu, me bluzën e zbërthyeme — ç'ka s'e kishte zakon se ishte shumë i përmbajtur e i kujdesun edhe në paraqitjen e jashtme, — kaloi në paradhomën ku e prisnin njerëzit.

Një grue, dukej fshatare prej malësisë së Tiranës me tirqi shajaku të zi, e me fytyrën ende të re megjithëse të vrame nga puna e dhimbja e të mbështjellun me një napë të bardhë që ja shtonte vitet, mbante në duer një fëmijë të bamë thuejse palmuç me një batanije kombinati. Pranë saj ishte një burrë i thyem, gjysëm i përkulun e që vuente nga azma. Me sa duket, mendoj mjeku, ata duhej të ishin atë e bijë.

— Po më vdes djali doktor, — tha burri, — mezi merr frymë.

Grueja e re, me sy të përlotun nuk fliste fare. Ajo e mbante fëmijën me të dyja duert ashtu e heshtun, si dinë me e mbajtë vetëm nanat pjellën e tyne të shtrenjtë me tanë madhështinë që u ka kaq hije. Pamja e saj, thjeshtësia e përvuejt, dhimbja e madhe që pasqyrohej në sytë e përlotun, buzët e thame që mezi qitën fjalët: «E kam djalë të vetëm!» — e prekën mjekun, që ishte mesue megjithatë me kësi pamjesh të dhimbëshme. Atij iu duk sikur i tha: «Dhe s'mund të kem ma tjetër!»

— Shpejt në sallën e operacionit! — urdhnoi mjeku.

Nanës ja shkëputën fëmijën prej duersh dy infermiere — dhe ajo mbeti e shtangun atje në vend me duert si të ngrime, të drejtue me andej kah po çojshin, ndoshta përgjithmonë, kërthinjën e vet, loçkën e zemrës së vet.

Para se me u largue mjeku iu afrue nanës: ai lexoi në sytë e saj të përlotun pikëllimin e pangushëllim, dëshpërimin, lutjen e shpresën për shpëtim. Dhe me një za të butë i tha:

— Zemër, motër. Do të baj ç'mos me e shpëtue, megjithëse e keni prue vonë. Mund të prisni këtu ose në oborr.

Dhe me hapa të shpejta e të sigurta u drejtue kah salla e operacionit, tue mendue për gruen e re fatkeqe, që zakonet prapanike ja kishin nxi jetën.

«Mbeturina tragjike të së kaluemes!» mendonte me veditë zemruem Vasil Gjini. «Për fat të mirë po çrranjosen! E pra fëmija asht pjellë e këtyne mbeturinave. Dhe duhet shpëtue. Asht jetë njeriu. Duhet shpëtue!».

Hyni në sallë mendueshëm. Ai ishte një burrë i pashëm, që megjithëse po kapte të dyzetat kishte ruejt shkathtësinë e dikurshme të djaloshit njëzetvjeçar trup-hjedhët e i kërkue në veshje, gja që nuk mund të mos tërhiqte vemendjen. I shoqnueshëm, gojëambël e i gatshëm me ndihmue, dinte me gjetë rrugët e zemrës së tjetrit aq ma tepër sepse ishte ba edhe specialist nga ma të shquemit. Prandej kushdo që e njihte — e donte. Por infermierët jo vetëm e donin — atë e nderonin dhe e dronin: në punë ai ishte i rreptë, i ashpër e bile, nganjëherë, harbut. Prandej edhe ja kishin frigën.

Fëmijës i banë anestezinë lokale. Ndërsa po i vinin dorëzat dhe po i lidhnin pecetën e fytyrës nga

I
C
R
V
I

paapa, mjeku shikonte vogëlushin që e vërente në ënyrë të çuditshme. Vasili u mundue me kuptue se çka mund të kishte ma tepër n'atë shikim të veçantë të fëmijës — frigë apo shpresë? A ka se si ky fëmijë të kuptojë se çka po i bajnë, se çka e pret dhe çka mund ta pritte sikur mos t'ishte thika e tij, e Vasilit? Jo, veç frigës, Vasili nuk kuptoi asgja tjetër n'atë shikim, një frigë e thellë, siç asht e paspjegueshme zakonisht vetë friga. Dhe tash mbas saj, Vasili priste të ndigjonte vajin, dënesjet therëse të fëmijës, që vijnë bashkë me frigën. Por jo, për çudinë e tij nuk ndigjoj klithma. Veç prej atyne dy syve të bukur, të mëdhëj e të habitun pa të rrokullisen dy pika loti në faqet e tij të njoma e të zbeta. Ndërkaq prej goje delte një za si i mbytnun që mezi shqiptonte ngadalë e tue u venitë rrokjen «ma... ma...» dhe zani vinte tue u shue prej pasojave të anestezisë.

Vasili punonte lehtë e shpejt. Kolegët ia kishin zili këtë mënyrë të tij të lehtë, sikur po lov, që ma shumë kishte art, se mjeshtri, ma shumë kishte ndjenjë se mendim. E pra edhe mjeshtri edhe mendim mundohej me vue Vasili në punën e tij që aq shumë e donte.

Lotët e fëmijës e prekën thellë. Ato dy pika loti e kthyen me një forcë të çuditshme në fëminin' e tij të padritë, në jetën e tij plot travajë! Edhe atij iu kujtue se si e ama mundohej me shërue ethet që e grinin me nuskat e priftit, se si vëllai i tij i sëmurë randë i vdiq ndër sy, ndërsa përpëlitej me duert në fyt tue dashtë më kot me marrë frymë dhe e ama thërriste më kot në ndihmë Shën Mërinë e priftin për t'i shpëtue djalin.

Vasili ndërkaq, mbasi i provoi pulsën fëmijës, mori bisturit dhe me lehtësi i hapi fytyrën aq sa duhej. Dhe me mirënjohje solli në kujtesë fjalët e profesorit të tij plak — entusiast i kirurgisë së fytyrës. Kush e kishte thanë se vlen të mësosh mjekësi vetëm për trakeotomi — që profesori i tij plak përsëriste aq shpesh? Pirogovi? A po ndokush tjetër? Jo, tash, nuk i kujtohet me e vra. Mos e la kujtesa kaq shpejt? Sidoqoftë asht me të vërtetë gja e madhe, mendim vërtet gjenial e shpëtimtar i atij që asht kujtue i pari me luftue këto sëmundje të tmer-shme të fytyrës me një ndërhyrje kaq të thjeshtë. Njeriu mund të vdesë vetëm për asfiksi, për shkak të bllokimit të laringeve. Atëhere? Duhet të hapet fytyrë me premje vertikale, të lirohet në mënyrë artificiale kanali i frymëmarrjes dhe të kalojë ajri në mushkni me anë të një fyze të shkurtë që vihet nga jashtë. Goja dhe hundët dalin kështu për disa ditë jashtë përdorimit, deri sa të asgjahet sëmundja. E thjeshtë, mendonte Vasili, po aq e thjeshtë sa edhe veza e Kolombit! Po sa jeta njerëzish kanë shpëtue prej kësaj mënyre kaq të thjeshtë.

Operacioni kaloi mbarë. Vendosi e fizës e bani me kujdes të veçantë: fytyrë ma të njomë, s'i kishte takue ndonjë herë ma parë me pre. Megjithatë atij i dukej se ma shumë kujdes tregonte dikur, atëhere, kur i hiqte vetes o shokëve të tjerë leckamanë në fshat gjembin prej kambës së zëbathun. Ose kur thembrën e vet ose të ndonjë shoku që ishte ajtë prej qelbit e digjte me tel të skuqun. Ishte mësuë të vepronte kështu sepse kishte pa një ditë se si Coli i Naqes, bariu i fuqishëm që ishte gëzimi i fëmijëve, po digjte krahun e majtë me hekur të skuqun, kur e kish hangër gjarpni dhe krahu ishte mufatë

e mavijosë. E tash Vasili, pa dashtë, u hodhi një sy të shpejtë mureve të bardha, veglave të shkëlqyeshme, pastërtisë së madhe që ndriste në çdo skaj edhe fëmijës së mbështjellun me çarçafë të bardhë dhe e gjithë ajo bardhësi e shëndetëshme i vuni kufi së sotmes së re prej asaj së djeshmes së errët, të ndytë, mizore.

I mati pulsën. Normal. Shikoi fytyrën e zbetë të fëmijës. Dukej i qetë. Vetëm lotët, ato dy pika loti, kishin lanë gjurmët e tyre të ndritëshme në fytyrën e njomë, ato gjurmë përsëri me një forcë të çuditshme e kthyen te një copë e madhe e paharrueshme e jetës së tij atëhere kur, pa dashtë as vetë, i shtërnguen prej rrethanave, bani operacionin e parë.

... Ishte dimën i keq. Forca të mëdha gjermane balliste e zogiste po përpiqeshin me çdo kusht me rrethue dhe me asgjasue njësitë e ushtrisë nacionalçlirimtare që vepronin në kushte jashtëzakonisht të vështira. Partizanët, pa ushqime, pa veshmënta, pa municion të mjaftueshëm qëndronin kundër egërsisë së natyrës e të anmiqve...

Grupi i tyre ishte tërheqë në majën e një mali, në një pllajë që në verë përdorej për stane. Nëpër borë dukej gjurma e marshimit partizan dhe vende vende skuqej prej gjakut të të plagosunve. Bora që binte mbulonte këto gjurmë. Vasili tue i dhanë zemër mbante në krahë shokun e tij komisarin Hysen Tremishti që kishte njanën kambë të ngrime. Në krahun tjetër mbante automatikun e shokut bashkë me të vetin.

Arritën. Vendi ishte i sigurt, i mbrojtun mirë. Nuk kishte rrezik që të arrinin deri aty fashistët. Dhe po të arrinin, do të dijshin me u shkaktue hu-

mbje të mëdha. Ushqime s'kishin pothuejse fare. I kujtohet si ndezën zjarrin, si shkrinë borën dhe me ujën banë një kaçamak prej miellit të misrit. Pa krypë. Ma shumë do t'u epej të plagosunve e të sëmurëve. Atij i takoj një gjysëm grushti, si ma i shëndoshë dhe me të kushedi sa do të mbahej... Dhimjet e shokut filluen të shtohen. I hoqi këpuçën, i grisi pantallonin deri në gju. U tmerue: kamba i ishte nxi. Kangrenë. E keqja po i ngrihej nalt, afër gjunit. Duhet veprue me shpejtësi. Ndryshe ka rrezik të vdesë shoku. Ku asht mjeku? Ku asht infermieri? Ai harroi se gjatë tërheqjes ata mbetën me forcat e tjera. E pra kangrena, kangrena duhet shëndoshë. Si me ja ba? Vasili ka qenë kurdoherë njeri i veprimeve të shpejta. U ngrit me kërkue nëpër skutat e stanit ndonjë vegël çfarëdo. Për fat, gjeti ma në fund, atëherë kur gadi e kishin lanë shpresat, një sharrë druvarësh gadi të ndryshkun. E mori, e vuni tehun e saj në zjarr deri sa u skuq dhe...

Katër shokë partizanë kishin mbajtur Hysenin ndër krahë e kambë, ndërsa Vasili vepronte. I kujtohet se si po dridhej edhe ai vetë, si po i ngjethej mishtë kur filloi. E tmershme. Ai ishte mësue, kishte pa të plagoset randë ose të vdesë shoku në krahë e tij, por të vdesë, kështu me duert e tij... «Për të mundë sëmundjen, vdekjen, bashkë me mishin e sëmurë duhet heqë edhe pak mish i shëndoshë!» Bërrrrr!... Shoku i tij, partizani Hysen Tremishti kishte qenë trim mbi trima. Ai veç kërciste dhambët thue se po thyheshin ndërsa e mbanin për krahësh të tjerët. Por kur dhimbja arriti kulmin sytë u mbushën me lotë dhe Hyseni humbi ndjenjat...

Dhe ja, tash, përsëri lotë. Lotët e fëmijës në

këtë dhomë plot dritë i kujtuen lotët e shokut të tij, Hysen Tremishtit partizanit sy-shqiponjë, që ka-
pej fyt më fyt me vdekjen.

Hyseni humbi kambën po shpëtoi jeta. Ku do të jetë vallë sot Hyseni? Thonë se asht ba inxhinjer-ndërtimesh. Po, mundet: ai kur hidhte në erë ndo-
një urë, mendonte për ndërtimet e ardhme...

Po ky vogëlush, që flen kaq i qetë, me fytin e-
preme, çka do të bahet nesër, kur të rritet? Mjek
si ky, që lufton kundër dhimbjeve njerëzore apo
ndërtues si Hyseni? Agronom, artist apo kozmo-
naut? Çka të dojë, çka të dojë mund të bahet, ta-
shma... Ai jeton: kjo asht kryesorja!

1961

---

fytyrë të ambël e të vogël, (që dukej edhe ma e vogël prej flokëve të preme shkurt) me një mjekër të hollë e me hundë si të shtypun lehtë, e cila i shtonnte deri diku pamjen e shkujdesun, krenare e të qetë që përpiqej me mbajtë. Por këtë pamje e tradhëtonin dy sy të kaltërt, të mädhej, që lëviznin të trembun dhe që prandej me vështirësi fshihnin shqetësimin e madh që e tundonte përbrenda. Ajo i ngjiste ma tepër një fëmije të rritun, se sa një grueje, një nane.

Mësuesi i letërsisë mori frymë thellë dhe, simbas zakonit të tij, tue ngritë vetullën e majtë, me shikimin e ulun për tokë, vazhdoi të flasë ngadalë, ndër-sa dukej i mendueshëm dhe sikur e randonte një dhimbje e madhe përbrenda:

Unë e kam dashtë Afërditën. E kam dashtë fort, fort si jetën, si veten. E bash pse e kam dashtë kaq fort si jetën, si veten, jam martue me te. Sikur të mos e merrsha ndoshta do të shkallojshe. Asokohe më dukej se jeta ime s'kishte kuptim për të. Kur e takoja rrugës, më zihej fryma dhe më dukej sikur zemra donte me shpërthye prej krahnorit. Nuk gjeta qetësi deri sa e njohta. Mbas takimeve të para isha i trullosun, si i dehun, por shumë shumë i lumtun. Mue më dukej se ajo ishte mishnimi i dliërsisë shpirtnore e i bukurisë. Mue më pëlqente me e krahasue atë me vashën e andrrave të Naimit. Unë e deshta dhe e gëzova Afërditën, kur ishte e imja. Unë ju tregova këto vuetje e gëzime sepse janë të lidhuna me lumturinë time dhe me mjerimin tim, me këto dy caqe të papajtueshme të jetës së njeriut, që në kohë të ndryshme kapluen jetën time.

«Si ndodhi që unë të mos jem ma i lumtun, që Afërdita të mos jetë ma mishnimi i andrrave të mia»

por i vuetjeve të mia, që dashunia e madhe të shndërrohet në urrejtje të thellë?

«Zemra e njeriut qenka ma e fortë se çelniku, u mësoka me durue çdo rrebesh.

«Mos kujtoni se unë due me përlijë veten. Edhe unë jam mëkatar. Edhe unë kam fajet e mia kundrejt saj, kundrejt fëmijës sonë; e kur sot më kujtohen ato mëkate unë skuqem, ndërgegjja më vret tue më qortue randë. Por të gjitha këto mëkate ishin pasojë e qëndrimit të saj kundrejt meje, kundrejt familjes. E pra e kaluemja nuk kthehet ma...

«Unë due t'i them të gjitha këtu, para jush. Kjo, Afërdita, i din të gjitha, por le t'i ndigjojë edhe një herë, do t'i vlejné për t'ardhmen e saj.

«Na u njoftëm, u dashuruem fort, u fejuem. Muejt e fejesës na u dukën të shkurtën e t'ambël, si andërr e bukur. Jeta dhe njerëzit e çdo gja përçark na dukeshin sikur ishin krijue për ne, për me na e ba jetën tonë të ambël e të bukur.

«U martuem. Mbaruen kangët e vallet. Çdo gja filloi mos me na u dukë ma aq e ambël dhe e bukur. Përkundrazi kishim fillue me ndi një farë thartine që vjen nga të mësuemit me gjanat e zakonshme. Tash na dukej sikur dikush kishte grisë napën magjistare që mbështjellte me andrra jetën tonë, kishim fillue me lexue prozën e ashpër, si thonë letrarët, të jetës sonë. A ju ka qëllue me shkue ndonjë herë në pyll, me pushue në rranzë të ndonjë lisi shekullor dhe me pa aty pranë jush ndonjë gur të lëmuet që shkëlqen nga dielli, era e uji? Po ta lëvizni do të shifni se ajo pastërta pa njolla asht vetëm në sipërfaqe. Nën te guri asht shumë i fëlliqun. Nën atë gur janë grumbullue me mijra miza e krymba e barishte e rranjëza!

«Edhe Afërdita m'u duk si ky gur i pyllit: në fillim e pastër dhe e hijëshme për sipër, por ma vonë, ma vonë e ftohtë përmbrenda, e fëlliqun dhe e brejtun nga krymbat e dyshimit, të egoizmit, të kryeneçësisë në jetën e përditëshme. Unë deshta me ndërtue një jetë të re, të ndryshme, të gëzueshme, të cilën Afërdita do ta mbushte plot me tinguj të harmonishëm, dehës e përtëritës. Por s'ndodhi kështu.

«Mue nuk më priste në shtëpinë time zemra e çelun e njeriut të dashtun, nuk gjejsa ngrohtësinë e kujdesit të grues sime. Kur kthehesha nga shkolla e ditës ose kurset e natës, i lodhun e i raskapitun, nuk më prisnin krahët e hapuna dhe fjalët e ambla të grues, por akulli i katër mureve dhe pyetja e zakonëshme: «Prap sonte me kurva?».

«Dyshimet e saj ishin një torturë e vërtetë: nuk guxojshe me i kërkue një këmishë të lame, ose pantallona të hekurosuna, nuk mund të vishja një kravatë me lule ose të llustrojsha këpucët, sepse ajo do të më zhgjetonte me shikime e pyetje: «Ku shkon? Pse shkon? Me kë do të takohesh? Pse s'më merr edhe mue, apo s'më begenis ma, a po të prish punë?» e të tjera si këto.

«Dyshimet e saj ishin ba sëmundje e keqe që bren organizmin e gjallë. Ajo nuk dilte, nuk donte vetë me dalë me mue në shëtitje, se ishte shtatzanë, se gjoja nuk kishte fustanë të përshtatshëm. Kështu thoshte ajo. Unë e ftojsha. Por unë nuk e kisha fajin. Si të gjithë burrat, do të dilsha, nuk mund të rrijsa i burgosun në shtëpi. Shëtisja pak, shkojsa në kinema, në teatër me ndonjë shok ose koleg, pijsha ndonjë gotë birrë me ta. Asgja ma tepër.

«Po ç'ndodhte mandej në shtëpi? Koptiste kija-meti! Vetëm tavani nuk më përmbysesj mbi kokë.

Britma, shamje, lotë! Dhe prap po ai avaz: «Ti morën mendt horet! Harrove shtëpi e katandi. Po bahe babë e ti mendjen gjithnji atje». Kështu më ndodhte sa herë që unë kthehesha vonë në shtëpi, sepse qëllonte ndonjë mbledhje e këshillit pedagogjik ose ndonjë konferencë. Unë heshtja, përpiqesha me e qetësue, por a qetësohet bisha e tërbueme? Ajo strukej në skajin e saj e për ditë me radhë nuk shtinte një kafshatë në gojë nga zemërimi e urrejtja, — deri sa u ba kockë e lëkurë.

«Unë u shqetësova, e çova te mjekët ta shikojshin për nervat. I dhanë disa bromure, e porositën për shumë gjana. Po ku i ndigjonte ajo! Vazhdonte ulurimat e saj të tërbueme kundër meje. Nganjëherë qetësohej disa ditë, mandej prap shpërthente. Dhe me çfarë vrulli! Shoqen e vet ma të dashtun Tefta Kadriun, që vinte shpesh me e pa, një ditë e përzuni nga shtëpia dhe për pak sa e la në vend kur e gjuejti me vazon e luleve, që u ba copë copë në mur. Dyshonte për te se mos kishte ndonjë marrëdhanie me mue!

«Histerizmat e saj nuk kishin të sosun. Por ajo nuk mjaftohej me skenat e shtëpisë. Ajo më gjurmonte rrugës ndër vendet ku mund të shkojsha, më përgjonte në shkollë, pyeste shërbyesit, drejtorin, rreth orarit të mësimëve të ditës: vinte vetë në shkollë kur kisha kurset e natës për me pa në se isha vërtet atje apo e kisha rrejtë.

«Një ditë, e mbaj mend si sot, ishte mbramje vere dhe atje afër parkut «Rinia» tokova gruen e një shokut tim shumë të dashtun, që para disa kohe e kishin transferue në Vlonë. Nuk më lejonte edukata ime të kaloja pa e përhëndetë dhe pa e pyet për të shoqin dhe fëmijët. Kështu do të veprojshit

edhe ju e kushdo që njih rregullat elementare të mirësjelljes shoqërore. Por kështu nuk mendonte ajo, Afërdita. Unë nuk di se nga erdhi se nga doli sikur mbiu nga toka, kur më afrohet dhe, me gjakftohtësi e paturpësinë ma të madhe më thotë: «Kjo qenka shkolla jote e natës?» A mund të duroheshin këto fjalë, ky qëndrim i ulët e fytes i saj? Fjalë edhe ma të ndyta, edhe ma fyese dëgjova në shtëpi, kur u ktheva. Atëherë unë nuk durova: dy durr për një krye janë!

«I rashë, i rashë që të vinte në vete, se m'u duk si e tërbueme. Unë kam ba gabim që i rashë, që e rraha. Kjo asht e vërtetë. Ky asht faji i jem i randë, për të cilin, e pranoj, jam pendue thellë. Unë nuk duhej të bijsha në pozitë e saj, të nxitesha nga provokimet e saj. Unë jam ma i pjekun në moshë, ma i përmbajtun. Por n'atë çast nuk më vlefti asgjë; as pjekunia, as të përmbajtunit, m'u errësuen sytë, m'u prish mendja dhe i rashë. Ma vonë u pendova keq, qava bashkë me të, u pajtuem por...».

Sami Dilaveri heshti. Mori frymë thellë. Shikoi me sy të njomun gjyqtarët dhe vazhdoi me një zë të ngjirun:

«Thonë se buka e thyeme nuk ngjitet ma. Megjithatë unë jam mundue me e ngjite këtë bukë të thyeme. Unë mendojsha se të gjitha këto ishin të përkohëshme, çfaqje të krizës nervore të shkaktueme nga gjendja e saj e barrës. Unë shpresoja gjithnjë, shpresoja se çdo gjë do të rregullohej, do të binte në fashë. Kjo shpresë më ishte nderë nga një gacë dashunie që ende më kishte mbetë e pashueme. Unë me gjithë zemër deshta dhe kujtova se Afërdita mbas lindjes mund të qetësohej, të urtësohej. E largova edhe prej punë, që të mos lodhej, të kishte ma shumë kohë të pushonte, të qetësohej.

«Por më kot. Unë ju pyes: A mund të prishet lehtë njeriu me prindët e vet, me ata që i kanë ba kokën, për një të huej? E pra mue më ka ndodhë. Më besoni, shokë gjyqtarë, për hatër të saj jam prish me nanën time plakë. Afërdita më ankohej gjithnjë për nanën time, se i don të gjitha gati, se asht ziliqare e ngatërrestare, deri sa ma në fund, një ditë u kacafyt me te, e shtyu dhe e rrëxoi për tokë, tue e sha me fjalë të randa si «shtriga plakë» e të tjera si këto. S'gjeta rrugë tjetër: e largova nanën, e dërgova në Korçë te vëllai i saj që punon llogaritar në një ndërmarrje. Qysh prej asaj dite e deri më sot nuk asht dukë ma në shtëpinë time. Por edhe kur erdhi fëmija, — vajza lindi shumë e dobët — asgja nuk ndryshoi. Afërdita mbeti po ajo që ishte, plot dëshime, plot hysterizma, gati me shpërthye në shamata për rastin ma të vogël. Skandalet vazhdonin pa ndërpreme të madhe. Atëhere unë kalova në një masë tjetër: gjithë ditën nuk shkoja, në shtëpi se nuk më bahej me shkue dhe vetëm në mbramje vonë çojsha ushqimin. Por a thehej kryeneçësia e saj si shkambi? Qëllonte, nga inati, që as ushqimin që i çoja unë nuk e shtinte në gojë. Kësaj masës sime, ajo i përgjigjej me «grevën e urisë». Por, të gjitha këto kanë randësinë e tyne si të thuesh «episodike» në vargun e gjatë të ngjarjeve që shëmtuen kohën e shkurtë të bashkëjetesës sonë, që i vunë kazmën harmonisë sonë.

«Kupa po mbushej deri në grykë. Dhe ajo pikë uji që derdhi kupën e durimit ra. Ishte një mbramje e butë pranvere, njaso mbramjesh kur mijëra njerëzve u pëlqen me shëtitë nëpër Bulevardin e madh me shijue freskinë e kohës me biseda e shëtitje shoqnore. Atë të djelë edhe unë po sillesha

andej me disa shokë, i qetë, dhe pa mendue aspak se çka mund të më ndodhte, kur dikush më vjen për mbrapa, më tërheq me forcë prej xhakete. Unë, i trembun kthehem: ishte kjo, kjo që keni para jush, Afërdita, me sy të zgurdulluem e flokë të shpupurishun, tue më bërtitë me të madhe si e dalun mendsh: «I poshtër, maskara, kurvar!» Pa prit përgjigjen, më pështyn në turinj dhe mandej më gjuen me sa forcë që kishte me sandale kresë!... Ç'të bajsha unë n'ato çaste turpi e çmendije? Të çmendësja edhe unë? Ta vrisja aty në vend me grushta e me shqelma? Vetëm ajo më mbetet me ba. Por s'e bana. Unë nuk mund të fëlliq duert me te. U përmbajta, ndërsa shokët dhe qindra të tjerë kureshtarë ishir grumbullue rreth nesh. Dikush zemërohej, dikush qeshte. I tërbuem prej turpit, kërcisja dhambët. Ajo më çnderoi për tanë jetën, në sytë e botës. Qysh atë ditë unë nuk kam faqe të dal në shoqni, s'e kam pa bulevardin me sy. Qysh atë ditë nuk kishte ma vend në shtëpinë time; nuk u ktheva ma atje. Në fillim banova te një mik. Mandej kalova në hotel «Vjosa», ku jetoj edhe sot e kësaj dite, deri sa strehimi të rregullojë çështjen e dhomave. Kështu u detyrova të iki prej saj, të iki për jetë të jetës. Ajo më shtërngoi me braktisë qetësin e oxhakut familjar, vajzën e vetme në djepin e së cilës androjshe dikur me përkundë lumtuninë teme, me gjetë ngushëllimin e pleqnisë s'ardhme.

Pse ika prej Afërditës, shokë gjyqtarë? A asht nevoja të përsëris shkaqet? Ika prej saj dhe prej s'kaluemes sime, sepse ajo si e kaluemia, i përket asaj që nuk kthehet ma, sepse u binda se nuk mund të jetonim ma së bashku: ajo i vuni kazmën lumtunisë sonë, shqelmoi andrrat tona, shkatërroi familjen tonë. Unë jam përpjekë

me u sjellë mirë, i kam dalë borxhit: Afërdita pastë në qafë veten dhe fëmijën. Ajo dhe vetëm ajo, asht fajtoje për të gjitha, për të gjitha!»!...

I tronditun, Sami Dilaveri pushoi për pak së foluni. Rrëmbeu me një dorë shpindën e karrikes pranë dhe mandej, si tue u shkundë prej një peshe të randë, përfundoi me një za të akullt e të randë:

«Tue u mbështetë në ligjet e Republikës, që mbrojnë të drejtat e qytetarit, dhe pikërisht në nenin 56 të ligjës mbi martesën, kërkoj çkunorëzimin tem me të paditunën Afërdita Dilaveri, për tronditje të thellë të raporteve bashkëshortore, të shkaktueme për fajin e saj! Kërkoj njëkohësisht që ajo të mos përdorë ma mbiemnin tem.».

Mbasi i shqiptoi këto fjalë, Sami Dilaveri, pa shikue as anash as në trupin gjykues, u ul, ndërta me një shami tepër të bardhë e të hekurosun, filloi të fshijë ballin e gjanë dhe qafën e djersitun...

* * *

Afërdita u çue si me frigë prej vendit. Sytë e saj të mëdhej e të kaltër, kësaj here nuk dridheshin me gjallninë e zakonshme: të lagun e të trishtuem, dukeshin sikur ishin ngulë si me harresë e frigë diku larg.

Një heshtje e shkurtën mbuloi sallën. Lëvizte vetëm ndonjë mizë dhe gishtat e duerve të Afërditës, që shtrydhnin me zemërim skajin e xhakëtës së shkurtën e të dalun boje. Ashtu, ajo dukej e vetme dhe e mjerë, si një fëmi që e qortojnë randë pa e dijtë pse.

Ngriti kryet ngadalë dhe shikimi i saj i pastër, ndoshta nga lotët e ndoshta nga ndjenjat që i vlo-

nin përmbrenda e që donin me shpërthye me vrullin e vullkanit, përfshiu sallën e pa u kthye aspak nga e majta e saj, ku qëndronte Samiu, u ngul mbi trupin gjykues.

— Unë s'desha të flas këtu se... se nuk mundem, nuk due, se nuk di të flas si Samiu!... Samiu asht i dijshtëm, asht i mirë, unë jam e keqe!... dhe he shti, ndërsa u mat me u ulë rishtaz. Por sikur u pendue, lëkund kryet, tue shkund flokët e shkurt-na dhe, me za të ngjirun e të ngadalshëm, filloi tregimin e saj.

* * *

Tre vjet ma parë kur u njoftën, ai e kishte magjepsë me fjalët e tij të bukura. Ajo i besoi Samiut. Asaj ja morën mendjen ato fjalë atëhere sepse ishte shumë e re: ishte në moshën e besimit të shpejtë të andrrave trumhasëse. Tetëmbëdhjetë vjetët pa i mbushë, dhe ndërsa po mbaronte shkollën e mesme për të hy në rrugën e jetës që i dukej plot blerime, takoi Samiun. Atëhere ajo njofti dridhjet e para të zemrës, atë forcë të mrekullueshme që asht burimi i jetës, që përtrin e ringjall natyrën e njerëzit. — Njofti dashuninë.

Secili ka nevojë për dashuninë; pa të jeta vyshket, pa të nuk ka përtrimje, gjallni. Por sidomos ajo kishte etje për dashuninë si toka e rreshkun për ujin jetëdhanës. Afërdita kishte mbetë jetime, megjithëse atë e rriti kujdesi, dashunia e njerëzve. «Pushteti i em u ba nanë e babë për mue, më strehoi e më ushqeu, më veshi e më mbathi më mësoi e më rriti!» mendonte shpesh me vete. Por plaga e madhe e zemrës mbetej gjithnjë e hapun e dukej se do mbetej për tanë jetën e hapun: nuk i harroheshin

kurrë kufomat e nanës e të babës, të lamë në gjak në pragun e derës, atë mëngjes të zyrtë nandori, vetëm dy ditë para çlirimit të Tiranës, ndërsa fashistët mbasi i vranë prindët mundoheshin me i vu zjarrin shtëpisë. Plaga e madhe e jetës së saj ishte e lidhun me kufomat e prindve të mbytun në gjak, me shumë lotë e dhimbje. Dhe tash që ishte rritë, nuk donte me përmendë ato tmere, por andrronte, andrronte... Ajo andrronte si moshataret e veta, një dashuni të thjeshtë e njerëzore, një dashuni të zakonshme e të vërtetë që të kishte forcën me i mbyllë plagën e madhe të jetës, që gëzimi i ri t'i zinte vendin llahtarit të vjetër. Dhe ja, erdhi Samiu, që i falte zemrën, që i çelte rrugët e një jete të re, të panjofitun e të andrrueme, që e mahniste me premtimet dehëse të një dashunie të madhe, të vërtetë.

Tregimi i thjeshtë i Afërditës kishte tërheqë gjithë vemendjen e trupit gjykues, ndërsa Samiu shikonte si i kotun për tokë. Ajo, mbasi ndreqi me dorë një tufë flokësh të pa bindun që i ranë mbi ballë dhe kapërdini pështymën, vazhdoi tregimin e saj.

... E cila vajzë, si ajo, nuk do të binte në rrjetat e premtimeve të bukura? Ndoshta n'atë kohë ato premtime ishin të shtyme nga ndjenjat. Ndoshta në muejt e parë Samiu, i dehun nga freskia e rinisë së Ditës, (kështu e kishte pagëzue në letrat e para e në bisedat e ngrohta, të heshtuna e vetmitare) mund të ketë dashtë vërtet n'atë kohë. Por ma vonë, ma vonë...

— Kur kënaqi epshet e veta, mbasi u martuem, filloi me u ftohë. Nuk e di pse iu neverita. Nuk më përfillte. Më shmangej. Hynte e dilte në shtëpi si i huej. Me ditë të tana nuk më fliste. Dhe kur e pyesja ç'kishte, mos ishte i sëmundë, mos kishte

ndonjë telash të randë në punë, më përgjigjej si i xhindosun . . .

Kështu, pa e kuptue as ajo vetë shkaku, marrëdhëniet e tyne kishin ardhë tue u acarue.

Ajo nuk e njifte ma Samiun e dikurshëm të dashunisë së madhe, që i këndonte vargjet e Naimit kushtue bukurisë, që e krahasonte me heroinat e poetëve ma të shquem, me Beatricën, me Laurën, e me të tjera si këto, kush i mban mend? Dhe tash, kur shikonte para saj një njeri të ftohtë, të huej e të egër, asaj i dukej sikur Samiu i parë, Samiu i andrrave të saj ishte zhdukë, ishte fashitë si vesa e mëngjesit, ishte davaritë bashkë me andrrën e saj.

«Unë e thashë pse u martova me Samiun. Po a mund të jetë fajtoresh një vajzë e re, e papjekun, kur jeta i buzëqesh me premtimet e njeriut të parë që dashunon, e kur ky njeri del mashtrues i poshtër e asgjë tjetër? Ndoshta për ju mund të dukem ende e re, kërthinjë, por dy vjetët e jetës me Samiun më kanë mësue aq shumë gjana sa sot e ndjej veten të mplakun e të lodhun. Të mplakun nga mendja dhe të lodhun nga shpirti!»

Ajo si filiz i njomë që porsa kishte fillue me hjedhë shtat, me u përkundë e me u dridhë nga filladet e para të jetës, nuk diji me dallue ndjenjën e vërtetë prej fjalëve të bukura, por boshe. Ajo e pa e u bind ma vonë, por tepër vonë, se edhe ai ishte si fjalët e tij, i bukur, veç i zbrazët. Në shpirtin e vet të shplamë, vetëm egoizmi linte një vrugë të thellë e të dukshme: ai, përveç vetes së tij, askend nuk ishte i zoti me dashtë fort e vërtetë. Ai nuk e mori për me e pasë dhe me e dashtë si shoqe të jetës, por me kënaqë trillet e veta dhe epshet e çastit.

Kështu ishte mësue. Fëmi i vetëm «djalë dë-

shiri» ishte rritë i përkëdhelun. Të keqen, egoizmin i piu me qumështin e nanës. Pa i hjekë shpërgajt mirë, cigaret ja jepte e ama: «si i madh» — thoshte. I jati, kur ishte gjallë dhe kishte dyqanin e tij nuk ja kursente lekët. Bile shpesh i merrte vetë prej sirtarit, pa pyet njeri. Ma vonë kishte gjetë edhe shokë të përshtatshëm e kishte fillue me ta me njoftë herët jetën e kafeneve. Deri atëhere shkolla për ta ishte punë e mërzitëshme: kishte mendue se ma parë mund të blihej edhe shkolla. Por u kujtue ma vonë se me para mund të blihej diftesa, por jo dija. Dhe kur vdiq i jati, fill mbas çlirimit, e u prenë burimet e dikurëshme, vuni gishtin në tru: mbaruen paret dhe koha e tyne, i duhej me mësue, me punue, për me jetue. Dhe kështu u vu në rrugë. Por megjithëse hyni në rrugën e re ai nuk mundi dhe nuk desh me u shkëputë prej veseve të vjetra: vazhdoi qejfet e çthuruna. Vajzat i ngjiteshin atij si mizat në mjaltë. Ai dinte me premtue, me përfitue e me lanë në renë. Hijeshia e tij e jashtme dhe bukuria e të folunit e ndihmonin mjaft. Ishte mësue me ndërtue lumtunin e vet të çastit në fat-keqësinë e tjetrit.

Kështu e filloi edhe me Afërditën, si me të tjerat. Por me të ngeci, i ra në kokë: ajo nuk ishte si të tjerat, nuk i jepej lehtë. E ndoshta, kjo e kishte ba trillin e tij ma jetëgjatë. Iu dha vetëm kur e mori. Dhe atëherë zemrës së tij të thame iu neverit, e filloi me e urrye sikur ishte ajo fajtoe që kishte guxue me cënue «lirinë» e tij, me i rrëmbye «jetën e vet» dhe mundësinë me fluturue ndër lulet shumëngjyrëshe... Për Samiun kjo ishte, si duket jeta e vërtetë: fluturimet lule më lule...

Megjithatë Afërdita nuk u largue prej Samiut.

Po pse ajo vazhdoi të qëndrojë pranë tij, të jetë me të dhe t'amën edhe mbasi filloi ftohja e tyne, edhe mbasi filloi me e njoftë kush asht? Atë e përmbante shpresa e ndrrimit, shpresa e kotë se ndonjë ditë Samiu ka me ardhë më vete, ka me u kthye përsëri në krahët e sajë, tue përtri zjarrin e dikurshëm të dashunisë së tyne, të cilit zjarr të dy së bashku, të lumtun, do t'i fryjshin për mos me e lanë me u shue kurr ma. Ah, andrra, andrra të kota! Por përveç këtyne andrrave në atë kohë ajo mbeti edhe me barrë. E kah të shkonte, ku të mbytej në këtë gjendje? Ajo pranoi me ba gjithçka në shtëpinë e tij. Vjehra e saj, e ama e Samiut, një plakë naze-rije, që s'prekte gja me dorë, e urdhnonte nusen si shërbëtore. Gjithë ditën e lume ajo priste e përcillte mikeshat e veta, pinte kafet që duhej t'i bante e t'i sillte nusja ose kalonte nëpër vizita, ndërsa nusen e shikonte randë e me përbuzje: «Nusen nuk e kam të sojit, — u ankohej mikeshave të saj, — na ka gjetë e zeza me te. Ç'ti bash Samiut, që i mori përrëndia mendjen edhe syt e ballit. Ai s'e pyeti nanën që do t'i gjente për nuse një kukull Stambolli! Don zoti e shporret këndeje dhe mandej din nana çfarë nusje me i zgjedhë djalit.

Një ditë Afërdita, megjithëse me barkun deri te buza, ishte raskapitë tue la teshat, e ndjeu veten të këputun dhe u shtri për t'u shlodhë. Po kush e përmbante vjehrën kur pa nusen që ishte shtri dhe s'po i sillte kafen e zakonshme të mbasadrekës! Atëhere Afërditës nuk iu durue: deri atë kohë, në marrëdhانيت me vjehrën kishte mbetë gjithmonë me gojë të qepun, e drashtun, por tash i erdhi shpirti në majë të hundës e ja përplasi në turij gjithçka mendonte për te. Ndoshta u ngut. Por s'mujt me du-

rue. Ndërkaq, vjehra që s'e priste këtë shpërthim, nuk u kufizue me fjalë, e mbërtheu për flokësh dhe, me dy shuplaka të randa e përplasi në dysheme, tue i pështye fjalët: «Bushtër, moj bushtër». Afërdita e ndjeu veten keq: dhimbjet në bark ishin aq të mprehta sa po i zinin frymën. Fqinjët që vrapuen prej shamatës, e ndihmuen me ardhë në vete dhe me e çue në maternitet, ku mbas tri ditësh, me kujdesin e mjekëve, erdhi prap në vete. Hanko Qerimja e friksueme për pasojat, mblodhi rraquet e veta dhe krisi në Korçë, te vllau i saj.

Po Samiu?

Samiu ishte si era. Ai i «mbante ison» s'amës. Ai jo vetëm nuk e dënoi këtë veprim të s'amës po gjatë ditve që e shoqja qëndroi në spital nuk u kujdes thuejse aspak për te. E pra, njeriu kujdeset edhe për të huejin, kur ka ndonjë fatkeqësi. Por Samiu u tregue edhe kësaj here ashtu si ishte: shpirtkazëm e asgja tjetër.

Ma vonë, kur lindi fëmija — një vajzë thata-nike, që dukej sikur kishte thithë në gjak të gjitha vuejtjet e s'amës, — Samiu nuk u gëzue, si gëzohen zakonisht prindët. Ai e hoqi nga puna, jo që të ruej e të forcojë shëndetin e saj të dobët, por t'i shërbejë ma mirë atij.

«Samiu thotë se unë jam xhelozë, ziliqare, se zilia ime ja ka nxi jetën atij. Kjo nuk asht e vërtetë, shokë gjyqtarë. Zilia vjen te ata njerëz që kanë se çka me ruejtë, me mbrojtë. Por unë çka do të ruejsha? Zemrën e zbrazët të Samiut që nuk rrihte ma për mue? Mue më kanë mësue qysh në vogëli me nderue të vërtetën, me urrye gënjeshtren. Këto dy vjetët e fundit unë jam bindë se jeta e

burrit ishte gënjeshtër e gjallë. E pra ndodh që gënjeshtera mund të shitet si e vërtetë deri sa nuk zbulohet. Por kur zbulohet duket tanë shëmtimi i saj. Ai më rrente dit' e natë. Dhe, çka asht fatkeqësia e madhe e ime, unë i zbulojsha rrenat e tij. Kështu arrita ta urrej edhe unë. Ai ishte martue me mue, si duket me mbulue për sy e faqe aventurat e tij, me e pasë martesën si perde për poshtërsitë e tij, me fluturue ma lehtë lule më lule, me shkundë prej vetes përgjegjësinë për pasojat e lidhjeve të tij. Në parkun «Rinia» nuk ishte tue bisedue me atë shoqen e shokut të tij, — si tha këtu, — por ishte tue u puthë me te. Atij nuk i mjaftonin sokaqet e parqet, por filloi të përdorë edhe shtëpinë tonë, dhomën tonë, shtratin tonë për dëfrimet e tij. Një ditë unë kisha shkue te një kushërina ime për drekë me gjithë vajzën dhe ai s'më priste që të kthehem aq herët. Kur u ktheva e gjej derën e shtëpisë të mbyllun përbrenda. Trokas. Heshtje. Trokas prap dhe thërras Samiun. Ndigjoj zhurmë hapash, përplasje dritareje për muri. Ma në fund Samiu ma çel derën (ishte i xhveshun, megjithëse ishte herët për të fjetë) dhe më priti me një dashamirësi të çuditshme, të cilën unë e kisha harrue prej kohësh në fytyrën e tij. Ma vonë i sqarova të gjitha: në dhomën tonë kishte shti një grue të huej. Në komodinë gjeta çatalat e saj dhe një krahën të vogël grash që nuk ishte i emi. Në fund të krevatit të prishun gjeta. . . Po, ç'ju duhen ju këto të gjitha, shokë, gjyqtarë? A e dini se si m'u përgjegj Samiu kur i tregova poshtërsinë e tij: E moj, s'ka gja, u bane me krahën e çatala të rinj!». Ky asht Samiu që do ta tregojë veten këtu si njeri të kulluet e të ndershëm.

«Por këto janë pak.

«Në dosje, shokë gjyqtarë, keni thaniet e dëshmitares Sofie Thanasif. Ajo asht plakë shtatëdhjetë vjeç, me një kambë në vorr. Ajo ka pa se si më rrihte Samiu, se me sa tërbim më qëllonte. Në gjyqin e shkallës së parë ajo ka thanë: «Kam pa Samiun që e kishte vue nën vete Afërditën dhe e godiste me duer e grushta në kokë e në shpinë. Unë u llahtarisa. M'u duk sikur ujku i uritur kishte rrëmbye qingjin dhe po e shkyente». Këto rrahje nuk kanë qenë raste të vetme e të rralla por kohët e fundit kishin fillue me u ba të shpeshta e gadi të përditshme. Ky asht Samiu që din të recitojë vargje poetësh, por që në marrëdhëniet me gruen e tij nuk ndryshon prej egërsinave të pyllit.

«Edhe këto janë pak për Samiun. Ju ndigjuet këtu prej Samiut se si ai donte me më «disiplinue» me anën e ushqimit dhe si unë paskam ba grevën e urisë. E pra kjo çështje nuk asht krejt ashtu si e paraqiti ai këtu. Fëmija lindi e dobët. Unë e ushqejsha me mundime: për me pasë gji të mirë, nana duhet të ketë ushqim të mirë. I vetmi burim jetese ishte rroga e Samiut, të cilën ai e sillte gjithmonë të dhjetueme. Një ditë (dhe pikërisht atë ditë kur unë i gjeta pa dashtë një letër dashunie, plot zjarr e poezi, që i kishte shkruar shoqes sime, Teftës) ai iku i zemruem dhe erdhi në mes të natës. Në shtëpi s'kishim asgja për të hangër; ai kishte paret dhe ai duhej të shkonte me marrë ushqimet, por nuk i mori me qëllim. Natën më solli dy petulla dhjetëlekshe. Edhe të nesërmen e të pasnesërmen kështu bani: për tri ditë rrjesht unë dhe fëmija jemi ushqye me nga dy petulla në ditë. Unë nuk bana «grevën e urisë» si thotë Samiu: petullat i hangra, por as atij as fqinjve nuk u kërkova me shue urinë time, sepse unë nuk jam mësue me kërkue lëmoshë.

Afërdita u tregonte tash gjyqtarëve me një za të ngadalshëm e të rrjedhshëm se si nga shqetësimet e mëdha e të shpeshta e nga mungesa e ushqimit gjatë e saj kishin shterrë, se si fëmija kishte fillue me u verenikë, tue gjëmue e qa gjithnji sa u ba kockë e lëkurë dhe vojti deri në grykë të vorrit. Baba i keq asht katil i fëmijës. Samiu ishte i tillë.

«Ma në fund — vazhdoi Afërdita, — Samiu iku. U largue prej shtëpisë sonë. Shkoi në hotel. Unë nuk e kam mbajtë me përdhuni, ashtu si nuk e kam marrë me përdhuni. Unë nuk kërkoj lëmoshë as në dashuni. Deshti — më mori, deshti — iku. Por ai asht baba i fëmijës sonë. Ai që grabiti rininë time, ai që shkretoi zemrën time, iku si kusar, si burracak. Ai nuk ka ma vend as në zemrën time, as në shtëpinë time. Por ai, për fat të keq, asht baba i fëmijës sime. Unë nuk mund ta mbaja dhe nuk do ta kërkoja sikur t'ishte për veten time. Por unë kisha fëmijën sëmurë dhe isha vetëm, pa punë, edhe vetë e sëmurë, në rrugë të madhe. Unë s'kisha të drejtë t'i them atij: ik, prapa diellit shkofsh! Megjithëse ma pruni shpirtin në majë të hundës, ma bani jetën skëterrë. Shkaktari i gjithë fatkeqësive të mia, ai që coptoi jetën e fëmijës sonë, duhej të ndihmonte për rritjen e fëmijës. A po s'asht kështu? Atëhere iu drejtova organeve të pushtetit të cilat e detyruen Samiun të ndihmonte për fëmijën tue pague detyrimin ushqimor. Muejin e parë e të dytë ishte i rregullt, pastaj s'u pa ma. E kërkoja, më gënjente me sot me nesër, deri sa ma në fund e shprazi: «mos do të të mbaj unë, të të vesh e të të mbath unë, moj parazite?». E, pra, ai e dinte se detyrimi ushqimor ishte për fëmijën e jo për mue... Megjithëse edhe unë vetë isha pa punë, se lëngova gjatë... Një

ditë mbas dreke mora vajzën në krahë dhe u nisa te kushërina ime. Vajza tash m'u rrit, e ka kalue vitin, ka një kujtesë të çuditëshme dhe përsërit gjithnjë fjalën «babi». Ajo ma copton zemrën me këto fjalë; mbeti jetime tue parë babën gjallë! Kur arrita te sheshi «Skenderbeg» vajza filloi të shkëputet prej krahëve të mia, të ulurijë e të thërrasë: «Babi!... babi!...». Kthej kryet ashtu si pa dashje edhe unë dhe vërtet, pak ma mbrapa shof Samiun, që nuk ishte vetëm, por me disa shokë e me disa gra nga ato që ai i quen «shoqet e shokëve të tij!» Samiu na pa mirë, rrëmbeu për krahu shoqet e shokët e tij dhe shpejtoi të ikte e të fshihej në turmën e njerëzve. Ai po ikte po ikte, prej fëmijës së vet që e thërriste!... Mue nuk m'u durue: vrapova edhe e zuna në mes të rrugës. Ai po dridhej. Unë i thashë: «Pse ikën? Pse ke frikë e fshihesh nga vajza jote! S'ke turp! Shpirtkazëm...» Kaq i thashë. Dhe e pështyna në turinj. Po, nuk m'u durue, nuk mujta me u përmbajtë, nuk i rashë, nuk e preka, por e pështyna në surrat, pështyna kështu të kaluemen e të sotmen e tij, shpirtin e tij të fëlliqun. Po, për rininë time të shqelmueme kam të drejtë të pështyjë mbi poshtërsinë e tij. Ky, ky, pra, shokë gjyqtarë, asht njeriu që keni para jush, Sami Dilaveri, njeriu me duer të bardha e me zemër të zezë, që lumtuninë e vet përpiqet ta ndërtojë mbi fatkeqësinë e grues dhe fëmijës së vet të braktisun!...

Afërdita e ndërpreu fjalën.

Në sallën e gjyqit për një çast vërshoi një heshtje që u duk e gjatë, e gjatë, por që sikur i shtërngonte njerëzit me u thellue edhe ma tepër në mendime. Në shikimin e gjyqtarëve, zakonisht të qetë, e të mendueshëm, vërehej një shkëlqim i veçantë.

Nga dritaret e anëshme depërtonte një fershtizë die-lli që binte e lozte lehtë me flokët e prarueme e të shpupurishuna të grues.

Afërdita përpiqej me përmbajtë ngashërimin që donte me shpërthye dhe me buzë që i dridheshin shtoi:

— Jo, shokë gjyqtarë, megjithë mjerimin tim, unë kurr nuk besoj dhe as nuk due të besoj se ka raste si i imi, se ka njerëz si ky. Unë e di se dashuninë nuk mund ta mbash me përdhuni, se ajo nuk asht plaçkë tregu, nuk mund ta porositësh kur të duesh se ajo mund të soset ndonjë ditë, se ndonjë ditë kështu, mund të rrënohen edhe andrrat shpresat, iluzionet. Jeta, i ka këto. Por njerëzit prandaj janë njerëz se kanë zemër e mendje që t'i ruejnë gjanat e shtrenjta, bujare, ato që zbu-kurojnë jetën, që i japin kuptim asaj e jo ta shëm-tojnë e ta cungojnë! Po ky? Ç'ka asht ky, kush asht ky që mbahet kaq mirë, që flet kaq bukur? Samiu nuk asht vetëm mashtrues i lig, ai asht edhe vjedhës i poshtër! Ai ka vjedhë rininë time, ai ka grabitë gjithë gjallninë dhe freskinë që më fali jeta dikur, ai më ka tretë dhe vyshkë, më ka ba gjysëm nje-riu . . . Dikur isha lule e njomë për te: sot kërkon me më braktisë, me më hjedhë poshtë, siç hidhet një lule e vyshkun, ndër plehna. Unë e di, shokë gjyq-tarë, se këta lloj vjedhësish nuk dënohen nga ligjet tona, por ju siguroj se këta janë po aq të rrezik-shëm, në mos ma të poshtër, se vjedhësit e tjerë, sepse këta vjedhin e coptojnë zemra njerëzish që nuk përtrihen, që nuk shërohen ma. Samiu nuk asht vetëm mashtrues dhe vjedhës, ai asht edhe vrasës! Po, vrasës: ai ka vra në zemrën time besimin te nje-riu, te dashunia, te bukuria e jetës. Unë nuk men-

dova kurrë se jeta ime, jeta jonë do të mbaronte kështu !... Por...»

Dhe tue tundë kryet me një shikim të thjeshtë e thuejse fëminor pyeti:

— Kush asht, pra, fajtori, shokë gjyqtarë, inë apo ai? E pse, pse të ketë ndër ne njerëz si ky ?...

Kush asht fajtori dhe pse të ketë ndër ne njerëz si ky? Pyetje e çuditshme, megjithëse mund të pritej prej Afërditës.

Trupi gjykues — e bashkë me të edhe lexuesi — e dhanë vendimin e tyre të qartë, të premë. Për Afërditën ndoshta, u ba ma mirë që ndodhi kështu. Buka e ndame nuk ngjitet ma. Zemra e coptueme si ajc e Afërditës i ruan plasaritjet deri sa të pushojë së rrahuni.

Megjithatë, jeta, — me urtësinë dhe bukurinë e saj, gjykon drejt dhe shëron, pa tjetër shëron edhe njerëz me zemër të vrame si Afërdita.

Ndryshe nuk ka se si të ndodhë...

1956